

T.C.
TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Delhi Türk Sultanlığı Dönemi'nde
Multan
(1206-1414)

Hazırlayan
Mustafa TANRIVERDİ

Tarih Anabilim Dalı
Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı
Doktora Tezi

Danışman
Prof. Dr. Alpaslan DEMİR

TOKAT – 2019

DELHİ TÜRK SULTANLIĞI DÖNEMİNDE
MULTAN
(1206-1414)

Tezin Kabul Ediliş Tarihi: 25.03.2019

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi İsa TAK

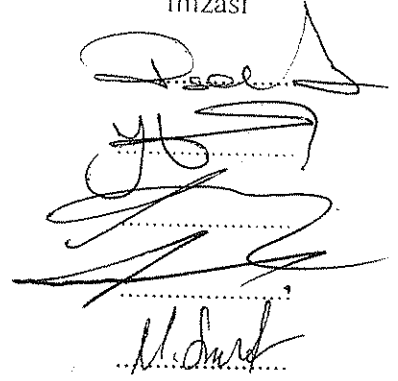
Üye : Dr. Öğr. Üyesi Hilal ŞAHİN

Üye : Prof. Dr. Alpaslan DEMİR

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TANSU

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Murat SERDAR

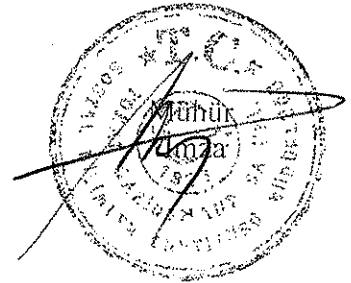
İmzası

Bu tez, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun
13/03/2019 tarih ve 20-14 sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul
edilmiştir.

Prof. Dr. İlhan EROĞLU
Enstitü Müdürü

Enstitü Müdürü:

BİLİMSEL ETİK SÖZLEŞMESİ

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre, Prof. Dr. Alpaslan DEMİR danışmanlığında hazırlamış olduğum "Delhi Türk Sultanlığı Dönemi'nde Multan (1206-1414)" adlı Doktora tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

25.03.2019

Mustafa TANRIVERDİ

ÖNSÖZ

Ortaçağ Türk-İslam tarihi çalışmalarının bir alt uzmanlık alanı olan şehir tarihi araştırmaları görece uzunca bir süre ihmal edilmiş bir alandır. Bununla birlikte yakın dönemde bu alanda da önemli çalışmalar yapılmaya başlandı. Bu döneme dair yapılan şehir tarihi araştırmalarında, konunun bütüncül bir bakış açısıyla ele alınması, yani siyasî ve idarî yapıdan sanata ve iktisadî hayata kadar geniş bir yelpazede değerlendirilmesi genel kabul gören bir araştırma metodu olarak benimsenmeye başladı. Bu minvalde ben de çalışmamda, Hindistan coğrafyasında yer alan ve tarihin en kadim yerleşimlerinden biri olan Multan şehrinin 1206-1414 yılları arasındaki durumunu bütüncül bir bakış açısıyla ele almaya çalıştım. Beni böyle bir çalışma yapmaya iten temel nedenlerden biri, akademik çalışmalarımı yürütürken azımsanmayacak bir süre Pakistan'da kalmam ve buradaki sosyo-kültürel dokunun fazlaca dikkatimi çekmiş olmasıdır. Zira tez konum olan Multan şehri, bugün de bölgenin en önemli kültür ve ticaret merkezlerinden biri olup bunu tarihi derinliğine borçludur.

Delhi Türk Sultanlığı Dönemi'nde (1206-1414) Multan şehrinin ele alındığı bu çalışmada giriş, dışında dört ana bölüm bulunmaktadır. Girişte Multan'ın Delhi Türk Sultanlığı Dönemi'ne kadar olan tarihi süreci ana hatlarıyla betimlenmeye çalışılarak çalışmanın tarihi altyapısı oluşturulmaya çalışıldı. Birinci bölümde ilk olarak, Multan bölgesinde Delhi Türk Sultanlığı hâkimiyetinin nasıl tesis edildiği açıklanmaya çalışıldı. Bu hâkimiyet devrinde görev yapan Multan valileri ve devrin siyasî olayları kronolojik sıraya göre izah edildikten sonra Multan'ın Delhi Türk Sultanlığı yönetiminden ayrılması sonrasında bölgenin durumundan da söz edildi.

İkinci bölümde, Delhi Türk Sultanlığı Dönemi'nde (1206-1414) Multan'a yapılan Moğol akınlarından bahsedilmekle birlikte, bu dönemde çalışmanın konusu olan Multan'ın içine düştüğü ekonomik, sosyal, idarî zorluklar ve bunlar karşısında alınmaya çalışılan tedbirler ile istilaların bölgeye etkisi ele alındı. Söz konusu etkiler yalnızca Multan açısından değil, daha bütüncül bir bakış açısıyla Delhi Türk Sultanlığı yönünden de değerlendirilmeye çalışıldı.

Üçüncü bölümde, Delhi Türk Sultanlığı'na bağlı bir eyalet olan Multan'ın idarî özellikleri üzerinde duruldu. Bu bağlamda idarî, askerî ve adlî kurumlar başta olmak üzere kurumsal yapılar ve devlet teşkilatında bulunan resmi görevlilerin unvanları önem sırasına göre tek tek açıklanmaya çalışıldı.

Dördüncü ve son bölümde ise ilgili dönemde Multan'ın ekonomik, sosyolojik, dini, kültürel yönleri incelenerek, Delhi Türk Sultanlığı Dönemi'nde Multan'daki gelişim ve değişimlerle, bunların Hindistan coğrafyasına etkileri vurgulandı. Sonuçta da alışlageldiği üzere tezin genel bir özeti yapılmak yerine girişte verilen ve çalışma kapsamında açıklanması elzem görülen temel soruların cevapları üzerinde duruldu.

Her akademik çalışmanın kapağında yalnızca yazar ya da yazarlarının ismi yazmakla birlikte, arka planda birçok kişinin emeği ve özverisi bulunmaktadır. Bu minvalde okumakta olduğunuz çalışmanın da görünmez kahramanları vardır. Öncelikle danışmanım Prof. Dr. Alpaslan DEMİR'e müteşekkir olduğumu belirtmek isterim. İkinci olarak ise bu çalışmanın her aşamasında büyük emeği olan, bilgi ve birikiminden istifade ettiğim aziz dostum Dr. Hakan YAŞAR'a minnettarım. Burada, mesai arkadaşlarım ve dostlarım Dr. Fehim KURULOĞLU, Dr. Edip UZUNDAL ve Arş. Gör. Süleyman SİNİN'i de anmadan geçemeyeceğim. Ayrıca desteğini hiçbir zaman esirgemeyen kıymetli büyüğüm Dr. Muharrem ÜNAL beyefendiye ve sevgili ailesine teşekkürü borç bilirim.

Hindistan Türk-İslam tarihi çalışmaları denilince, yerli ve yabancı literatürde ilk akla gelen isimlerden biri olan, tez konumun tespitinde ve sınırlarının çizilmesinde büyük katkılarını gördüğüm kıymetli Hocam Prof. Dr. Salim CÖHÇE'ye teşekkür ederim. Yine tez izleme komitemde yer alarak çalışmama katkı sağlayan Sayın Dr. Öğr. Üyesi İsa TAK'a, savunma sınavı jüri üyeleri Dr. Hilal ŞAHİN'e ve Dr. Yunus Emre TANSÜ'ye teşekkür etmek isterim. Araştırma yapmak üzere gittiğim Pakistan'da beni misafir eden, Pencap Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dekanı ve Tarih Bölüm Başkanı Prof. Dr. Muhammed İqbal CHAWLA beyefendiye, Dr. Mahboob HUSSAİN'e, Urduca kaynakların temini ve tercümesinde emeği olan kıymetli dostum Dr. Muhammed Abrar RANA'ya, Pencap üniversitesi çalışanlarına ve öğrencilerine sonsuz teşekkürler ederim. Ve elbette ki, gösterdiği sabırdan ve manevi desteğinden ötürü eşim ve meslektaşım Fatma TANRIVERDİ'ye, çalışmalarım esnasında kendisine yeterince zaman ayıramadığım canım kızım, İdil Su'ma ne kadar teşekkür etsem azdır.

Beni büyük bir özveriyle büyüterek her türlü maddi ve manevi desteğini esirgemeyen muhterem annem Şenel TANRIVERDİ ve babam Halil TANRIVERDİ'ye çok şey borçluyum.

ÖZET

İnsanlık tarihinin en kadim şehirlerinden biri olan Multan, geçmişten günümüze birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu doğrultuda bulunduğu bölgeye de adını veren Multan şehri, çok kültürlü ve kozmopolit bir şehir olmanın yanı sıra önemli bir ibadet ve ticaret şehri de olmuştur. Delhi Türk Sultanlığı'nın da önemli şehirlerinden biri olan Multan, bu önemini söz konusu sultanlığın yıkılışından sonra da sürdürmüştür.

Bu çalışmada Delhi Türk Sultanlığı Dönemi'nde Multan şehri dört ana bölüm altında incelenmiştir.

Birinci bölümde ilk olarak, Multan bölgesinde Delhi Türk Sultanlığı hâkimiyetinin nasıl kurulduğu betimlenmeye çalışılmıştır. Bu hâkimiyet devrinde görev yapan Multan valileri ve devrin siyasi olayları kronolojik sıraya göre izah edildikten sonra Multan'ın Delhi Türk Sultanlığı yönetiminden ayrılması sonrasında bölgenin durumundan söz edilmiştir.

İkinci bölümde, 1206-1414 yılları arasında Multan'a yapılan Moğol akınlarından bahsedilmekle birlikte, bu dönemde Multan'nın içine düştüğü ekonomik, sosyal, idarî zorluklar ve bunlar karşısında alınmaya çalışılan tedbirler ile istilaların bölgeye etkisi ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde, Delhi Türk Sultanlığı'na bağlı bir eyalet olan Multan'ın yönetsel özellikleri üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda idarî, askerî ve adlî kurumlar başta olmak üzere kurumsal yapılar ve devlet teşkilatında bulunan resmi görevlilerin unvanları önem sırasına göre tek tek açıklanmaya çalışılmıştır.

Dördüncü ve son bölümde ise Multan'ın ekonomik, sosyolojik, dinî, kültürel yönleri incelenerek, Delhi Türk Sultanlığı Dönemi'nde Multan'daki gelişim ve değişimler ortaya konulmuş ve bu gelişmelerin Hindistan coğrafyasına etkileri vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Delhi Türk Sultanlığı, Multan, Hindistan, Pakistan.

ABSTRACT

Multan, one of the ancient cities in the history of humanity, has been host to various civilizations from past to the present. Accordingly, the city of Multan, which gives its name to this region, has become a multicultural and cosmopolitan, as well as an important city of worship and commerce. Multan, one of the important cities of The Delhi Turkish Sultanate, maintained its important situation after the collapse of the sultanate.

In this study, Multan was researched under four main sections in the period of Delhi Turkish Sultanate.

In the first chapter, It try to be decribe that how the domination of Delhi Turkish Sultanate was established in Multan region. After the explanation of the Multan governors and the politics affairs within the period of its domination in chronological order, the situation of the region was discussed after Multan's leave from Delhi Turkish Sultanate.

In the second chapter, besides it was mentioned the Mongol invasions were made in the region between 1206 and 1414, the economic, social and administrative challenges of the Multan region, the measures they tried to take and the effects of the raids to the this region in this period were discussed.

In the third chapter, the administrative features of Multan which was a state of the Delhi Turkish Sultanate, are emphasized. In this context, the institutional structures such as administrative, military and judicial institutions and the names of officials in the state organization were tried to be explained one by one in order of their importance.

In the fourth and last chapter, by examining the economic, sociological, religious and cultural aspects of Multan, the developments and changes in Multan in the period of Delhi Turkish Sultanate were revealed and the effects of these on Indian geography were emphasized.

Key Words: Delhi Turkish Sultanate, Multan, India, Pakistan

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SÖZLEŞMESİ.....	i
ÖNSÖZ	ii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
RESİM ve HARİTA LİSTESİ	viii
KISALTMALAR.....	ix
KAYNAKLAR ve ARAŞTIRMALAR	x
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM	10
DELHİ TÜRK SULTANLIĞI DÖNEMİ'NDE MULTAN (1206-1414)	10
1.1. Multan'da Delhi Türk Sultanlığı Yönetiminin Kurulması.....	10
1.1.1. Nasıreddin Kabaçe Dönemi'nde Multan (1206-1228)	13
1.1.2. Şemseddin İltutmuş Dönemi'nde Multan (1228-1236)	16
1.1.3. Rükneddin Firûz Şah Dönemi'nde Multan (Nisan 1236 - Kasım 1236)	17
1.1.4. Sultan Raziye Dönemi'nde Multan (1236-1240).....	18
1.1.5. Muizzeddin Behram Şah Dönemi'nde Multan (1240-1242)	20
1.1.6. Alâeddin Mesud Şah Dönemi'nde Multan (1242-1246)	21
1.1.7. Nasıreddin Mahmut Dönemi'nde Multan (1246-1266).....	22
1.1.8. Gıyâseddin Balaban (Uluğ Han) Dönemi'nde Multan (1266-1287)	25
1.1.9. Mûizzeddin Keykubad Dönemi'nde Multan (1287-1290)	27
1.1.10. Celâeddin Firûz Kalaç Dönemi'nde Multan (1290-1296).....	29
1.1.11. Alâeddin Muhammed Kalaç Dönemi'nde Multan (1296-1316).....	30
1.1.12. Muhammed Şah Tuğluk Dönemi'nde Multan (1325-1351)	34
1.2. Multan'da Delhi Türk Sultanlığı Hâkimiyetinin Sona Ermesi ve Sonrası.....	35
2. BÖLÜM	40
DELHİ TÜRK SULTANLIĞI DÖNEMİ'NDE MULTAN'A YAPILAN MOĞOL AKINLARI ve ETKİLERİ.....	40
2.1. Multan'a Yapılan Moğol Akınları	40

2.2. Multan'a Yapılan Moğol Akınlarının Etkileri	53
3. BÖLÜM	56
İDARİ ve ASKERİ YAPI	56
3.1. İdâri Yapı	56
3.1.1. Vali (Mukfî)	57
3.1.2. Hâce	59
3.1.3. Âmil	60
3.1.4. Müşrif.....	60
3.1.5. Serheng.....	60
3.1.6. Şıkdâr	61
3.1.7. Fevcdâr.....	61
3.1.8. Emir-i Sâde	61
3.1.9. Kutvâl.....	61
3.1.10. Muhtesib.....	62
3.1.11. Şihne.....	62
3.2. Askerî Yapı	63
3.3. Adalet.....	65
3.4. Haberleşme.....	66
4. BÖLÜM	67
MULTAN'IN SOSYO-KÜLTÜREL ve İKTİSADÎ YAPISI (1206-1414)	67
4.1. Sosyal Hayat	67
4.2. Ekonomik Hayat	72
4.2.1. Tarım.....	73
4.2.2. Ticaret	73
4.2.3. Vergi.....	78
SONUÇ	80
KAYNAKÇA	84
ÖZGEÇMİŞ	89

RESİM ve HARİTA LİSTESİ

Resim 1: Multan bölgesini ve şehrin giriş kapılarını gösteren harita	1
Resim 2: Güneş Tapınağı'nda yapılan bir ayini betimleyen resim	4
Resim 3: Delhi Türk Sultanlığı kurucusu Kutbettin Aybek'in Lahor'da bulunan kabri .	11
Resim 4: Gurlular Devleti sınırlarını gösteren harita	13
Resim 5: Kuruluşundan yıkılışına kadar Delhi Türk Sultanlığı sınırlarının üç hanedan döneminde sınırları	16
Resim 6: Raziye Sultan Dönemi'nde bastırılan madeni para	20
Resim 7: Gıyaseddin Balaban'ın Delhi'de bulunan kabri	27
Resim 8: Delhi Türk Sultanlığı ilk dönem sınırları	29
Resim9: Alâeddin Kalaç Dönemi'nde Delhi Türk Sultanlığı sınırları	33
Resim 10: Multan Kalesi girişlerinden olan Delhi Kapısı	34
Resim 11: Emir Timur'un Multan ve Delhi üzerine yaptığı seferin güzergahı ve Delhi Türk Sultanlığı'nın sınırları.....	52
Resim 12: Güneş Tapınağı kalıntıları, Multan	68
Resim 13: Bahâeddin Zekeriya'nın Multan'da bulunan türbesi	71

KISALTMALAR

a.g.e.md.: Adı geçen eser maddesi

a.g.e.: Adı geçen eser

a.g.m.: Adı geçen makale

a.g.t. : Adı geçen tez

bk. : Bakınız

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

DTS : Delhi Türk Sultanlığı

H. : Hicri

Hız.: Hazreti

Hızl. : Hazırlayan

İA : *İslam Ansiklopedisi*

M. : Miladî

s. : Sayfa

S : Sayı

TDVİA : *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*

TTK : Türk Tarih Kurumu

Trc. : Tercüme eden

Yay. : Yayınları

KAYNAKLAR ve ARAŞTIRMALAR

Delhi Türk Sultanlığı Dönemi ile ilgili kaynak çeşitliliği kısıtlı olmakla birlikte, mevcut kaynakların ihtiva ettiği bilgiler bu devletin siyasî tarihinin ve sosyo-kültürel dokusunun anlaşılabilmesi için yeterli düzeydedir. Fakat XIII. ve XIV. yüzyılda, Multan özelinde konuya bakıldığında bu kaynaklar daha da kısıtlı hale geldiği gibi çalışmanın konusu olan dönemle ilgili müstakil ve derli toplu bir literatürün olmaması hem bu çalışmanın yapılmasını zorlaştırmış hem de büyük bir boşluğu doldurma gayreti ve iddiası ile önemini arttırmıştır. Bu bakımdan bu çalışmada vekâyinâmeler başta olmak üzere seyahatnâmeler ve daha sonraki devirlerde yapılan araştırma eserlerinden en verimli şekilde istifade edilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte, Delhi Türk Sultanlığı Dönemi'nde yaşamış vakânüvis ve seyyahların, eserlerini yazma safhasında devlet yöneticilerinin himayesinde olmaları, bazılarının da devlet kurumlarında memuriyette bulunmaları göz önüne alındığında bu kişilerin verdiği bilgilerin eleştirel bir bakış açısıyla okunması ve diğer eserlerle karşılaştırmalı teyidinin yapılması zorunluluğu hasıl olmuştur.

A) Kaynaklar

Çalışmamızda kullanılan birinci elden kaynakların neredeyse tamamı Müslüman âlimlerce yazılmış olan vekâyinâmeler ve tarih kitaplarıdır. Açıkça ifade edilmelidir ki, Gaznelilerden itibaren bölgede hâkimiyet kuran Türk devlet adamlarının ilim adamlarını himaye edip çalışma imkanı sunması sayesinde Hindistan coğrafyası ile ilgili yazılan eser sayısında büyük bir artış olmuş ve bunlardan bazıları günümüze kadar ulaşmıştır.

a) Vekâyinâmeler ve Genel Tarih Kitapları

Tabakât-ı Nâsırî: Eserin yazarı Minhac-ı Sirâc Cüzcâni 1193 yılında Firüzkuh'ta doğdu. İlim ve edebiyatla meşgul bir aileye mensup olan müellifin babası Sirâceddin de o dönemin önde gelen alimlerindendi. 1226'da Multan'da hüküm süren Emir Nasırüddin Kabace tarafından Hindistan'da kurulmuş en eski eğitim müesseselerinden biri olan Medrese-i Firüzi'nin reisliğine tayin edildi. 1228'de Delhi Türk Sultanı Şernseddin İltutmuş, Cüzcâni'yi Delhi'deki en yüksek hukukî ve dinî müesseselerin başına getirdi. Eylül 1260'da tamamlayarak Sultan Nasıreddin Mahmud'a sunduğu bu eserle büyük bir üne kavuştu. Hz. Adem'den başlayarak kendi zamanına

kadar gelen olayları ihtiva eden ve umûmî bir İslam tarihi olan bu eser Afganistan ve Hindistan coğrafyası hakkında önemli bilgiler ihtiva eder.¹ Yazarın, Multan'ı ziyaret edip bir süre de burada görev yapması dolayısıyla, bu eser çalışmamızın temel kaynaklarının başında gelir. *Tabakât-ı Nâsiri*'nin en eski yazma nüshası British Museum India Office'de bulunmaktadır.² Bu çalışmada büyük oranda kullandığımız nüshası H.G. Raverty tarafından iki cilt halinde İngilizceye tercüme edilen eserdir.³ Raverty, sadece tercüme yapmakla kalmamış, eseri tenkit ve tahlile tabi tutarak okuyucuya sunmuştur. Yazarın, eseri orijinal metniyle eksiksiz aktararak anlaşılır bir üslupla sunması bu tercümeyle diğer tercümelere nazaran daha kullanışlı hale getirmiştir.

Târih-i Firuzşâhi: Eserin yazarı Ziyâeddin Barânî 1285'de doğdu. Delhi sultanları ile iyi ilişkiler içinde bulunan seçkin bir aileden geliyordu. Barânî bu eserinde Delhi Türk Sultanı Gıyâseddin Balaban'ın tahta çıkışından (1266) III. Firûz Şah'ın saltanatının altıncı yılına (1357) kadar olan süre içindeki Delhi sultanlarını anlatır.⁴ Eserde Gıyâseddin Balaban dönemi kısa bir şekilde anlatılmasına rağmen, Kalaç Hanedanlığı dönemi ile ilgili tafsilatlı bilgiler bulunmaktadır. Çalışmamızda, eserin Delhi Türk Sultanlığı'nda mevcut devlet kurumlarındaki görev yapan idareciler ve bu kurumların ve işleyişleri hakkında verdiği bilgilerden istifade edilmiştir.

Tabakât-ı Ekberî: Eserin yazarı Nizâmeddin Ahmed Herevî'nin 1551 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Babası Hâce Mukîm Herevî, Babürlü Devleti'nin kurucusu Babür'ün hazinedarlığını yapmıştır. *Tabakat-ı Ekberî*, Hindistan'ın umûmî tarihini anlatan ilk kaynaktır. Eser, birçoğu zamanımıza ulaşmayan otuz civarında kaynaktan faydalanılarak yazılmıştır. Bunlardan bazıları *Tarih-i Yeminî*, *Ravzatü's Safa*, *Tâcü'lmeasir*, *Tabakât-ı Nâsiri* ve *Babürname*'dir.⁵ *Tabakât-ı Ekberî*, Gazneliler devrinden Babürlü hükümdarlarından Ekber'in otuz yedinci saltanat yılına kadar olan devreyi içermektedir. Dolayısıyla, eserde 1178–1593 yılları arasındaki dört yüz senelik dönemle ilgili kayıtlar bulunmaktadır.⁶

¹ A.s. Bazmee Ansari, "Cûzcânî", *TDVİA*, C. VIII., İstanbul 1993, s. 98-99.

² Salim Cöğçe, *Şemsi Melikleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 1986., s. 6.

³ Cûzcânî, *Tabakat-ı Nâsiri*, (Trc. H.G. Raverty), New Delhi 1970.

⁴ Azmi Özcan, "Berenî", *TDVİA*, C. V, İstanbul 1992, s. 491.

⁵ Casim Avcı, "Nizâmeddin Ahmed Herevî", *TDVİA*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 178.

⁶ Nizâmeddin Ahmed, *Tabakât-ı Ekberî*, Calcutta 1931.

Murûc Ez-zeheb: Eserin yazarı, daha çok Mesûdî adı ile tanınan Ebûl Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'udi el-Hüzelî'dir. Eserinde hayatı ile ilgili verdiği bilgilerle bakılırsa, Bağdat'ta M. 893 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Meşhur sahabe Abdullah b. Mes'ud'un soyundan geldiği için Mesûdî, Hüzeyl kabilesine mensubiyetinden dolayı Hüzelî nisbetleriyle de bilinir. Bağdat'ta çeşitli ilim adamlarından dersler aldıktan sonra yaşadığı dönemdeki İslam coğrafyalarına seyahatler yaptı. M. 915 yılında da Hindistan'a giderek bir yıl burada kaldı. *Murûc Ez-zeheb* adlı eserini M. 943'te Fustat'da tamamladı. Sadece İslam tarihçisi olmayıp dünya tarihi, astroloji, kozmoloji ve coğrafya ile ilgili yazılan eserleri takip ederek bunlarla alakalı tespitlerde bulundu ve eserler kaleme aldı. Fakat ne yazık ki, *Murûc Ez-zeheb* ve *Tenbîhi Vel-işraf* dışındaki eserleri günümüze ulaşmamıştır.⁷ Çalışmamızda *Murûc Ez-zeheb*'in Türkçe tercümesi⁸ ve 1965 yılında Beyrut'ta neşredilen nüshası⁹ kullanılmıştır.

Târih-i Mübarekşâhî: Seyidiler sülalesinin Delhi'de hâkim olduğu sırada (1414–1434) yetişen tarihçilerden en önemlisi Es-Sihrîndî'dir. Eser, Hızır Han'ın oğlu Mübarek Şah'a (1421–1433) sunulduğu için onun adına nisbetle "*Tarih-i Mübarek Şâhî*" ismini almıştır. Muhteviyatı bakımından iki kısma ayrılan eserin, birinci kısmı Delhi Sultanları tarihine aittir. *Tabakât-ı Nâsirî* ve *Tarih-i Firûz Şâhî*'den büyük ölçüde yararlanılarak meydana getirilen bu kısım Gurlulardan Muhammed b. Sam ile başlar. Eserin ikinci kısmı ise tamamen Mübârek Şah devrini anlatmaktadır. Eserin, İngilizceye tam metin tercümesi¹⁰ ve çeşitli neşirleri de bulunmaktadır. Çalışmamızda kullanılan eser ise Aftab Asghar tarafından Pakistan'da yapılan tercümedir.¹¹

Zafernâme: Tarihçi ve şair olan Şerifeddin Ali Yezîdî İran'ın Yezd şehrinde doğdu. Yezîdî, Emir Timur döneminde yazılan kaynaklardan istifade ederek yazdığı bu eserle devrinin ünlü tarihçileri arasına girmeyi başardı. Eserin orijinal neşri birçok defa yapıldı. Eserin, Türkiye'de de "*Emir Timur*" adı ile tercümesi

⁷ Casim Avcı, "Mes'ûdî", *TDVİA*, C. 29, Ankara 2004, s. 353.

⁸ Mesûdî, *Murûc Ez-Zeheb*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul 2004.

⁹ Abû-al Hasan Ali Mesûdî, *Murûj-ul-Zahab wa Maadin-ul Jawâhar*, C. I, Beyrut 1965.

¹⁰ K.K. Basu, *Tarih-i Mubarek Shahi by Yahya bin Abdullah Sahrindi*, Baroda 1932.

¹¹ Yahya b. Ahmad Sihrîndî, *Târih-i Mübarekşâhî*, (Trc. Aftab Asghar), Lahor 1974.

bulunmaktadır.¹² Çalışmamızda kullanılan kaynak ise 1888'de Pakistan'da yapılan neşirdir.¹³

b) Seyahatnâmeler

İbn Battûta Seyahatnâmesi (Rihle): 1304'de Fas'ın Tanca şehrinde doğdu. Ailesi Serberi Levate kabilesine mensup olup Berka'dan buraya göç etmiş ve onun seyahatnamesinde yer alan "Kaza ve meşihat benim ve atalarımın mesleğidir" cümlesinden anlaşıldığına göre birçok kadı yetiştirmiştir. Asıl adı Ebu Abdulah Şemseddin Muhammed b. Abdulah b. Muhammed b. İbrahim el-Levâti et-Tancî'dir. Daha çok İbn Battûta lakabı ile bilinen ünlü Arap seyyah, 1325 yılında hac yapmak üzere memleketinden ayrılarak, Mısır, Anadolu ile birlikte bütün Ortadoğu ve Afrika'nın bir kısmını gezdikten sonra Maveraünnehr, Horasan ve Afganistan üzerinden önce Sind ve Multan'a, oradan da 1333 yılında Delhi'ye ulaşmıştır. O sırada Delhi'de hâkim olan Sultan Muhammed Tuğluk Şah'ın hizmetinde çeşitli görevlerde çalışmış, 1342 yılında Çin'e elçi olarak gönderilmiştir.¹⁴

Yazarın, konumuzu teşkil eden zaman diliminde Multan'a gidip şehrin siyasi, sosyal ve kültürel özellikleri hakkında bilgiler vermesi dolayısıyla bu eser, çalışmamızın temel kaynaklarından birini oluşturmuştur. Eserin önemini arttıran bir başka husus ise Sultan Raziye ve Gıyâseddin Balaban dönemleri ile alakalı başka kaynaklarda bahsedilmeyen bilgiler vermesidir. Eserin Batı dillerine yapılmış pek çok tercümeleri bulunmaktadır. *Seyahatnâme*'nin, Hindistan ile ilgili bölümleri önce Eliot-Dowson tarafından *The History of India, As Told By Its Own Hitorians* serisinin üçüncü cildinde tahlili ve tenkidi yapılarak yayınlanmış, daha sonra da A.M. Hussain tarafından *The Rehla of Ibn Battuta* adı ile İngilizceye tercüme edilmiştir.¹⁵ Bu çalışmada ise, eserin Sait Aykut tarafından yapılan Türkçe tercümesi kullanılmıştır.¹⁶

¹² Şerifeddin Ali Yezîdî, *Emir Timur (Zafernâme)*, (Trc. Ahsen Batur), İstanbul 2013.

¹³ Molla Şerifeddin Ali Yezîdî, *Zafernâme*, Calcutta 1888.

¹⁴ Said Aykut, "Battûta", *TDVİA*, C. XVIII, İstanbul 1999, s. 361.

¹⁵ Eliot-Dowson, *The History of India, As Told By Its Own Hitorians*, C. III, Lahor 1976; A. M. Hussain, *The Rehla of Ibn Battuta*, Baroda 1953.

¹⁶ İbn Battûta , *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, (Çev. Sait Aykut), İstanbul 2000.

B) Araştırmalar

Hindistan Tarihi araştırmaları genellikle Batılı, özellikle de İngiliz araştırmacılar tarafından önem verilen bir sahadır. Bunun yanında İngiltere kadar olmasa da Hindistan ve Pakistan'da yapılmış ve yapılmakta olan pek çok araştırma mevcuttur. Fakat pek tabii olarak, bu araştırma eserleri Türklerin Hindistan'daki varlığı ve icraatları noktasında konuya yeterince açıklık getirmekten ve de Hindistan tarihine Türkler zaviyesinden yaklaşmaktan uzaktır. Özellikle, araştırma konumuz olan Delhi Türk Sultanlığı Dönemi'nde Multan üzerine, tarafımızca müstakil bir çalışmaya bugün itibari ile rastlanamamıştır. Bunun dışında, Delhi Sultanlığı'ndan sonra kurulan Babürlü Devleti Dönemi Multan şehri üzerine Pakistan Bahâeddin Zakeriya Üniversitesi'nde yapılan bir doktora tezi mevcuttur.¹⁷ Bahsedilen çalışma ise Batılı araştırmacılara nazaran, Türklerin Hindistan tarihi içindeki konumunu daha teferruatlı ele almasına rağmen meseleyi Türk tarihi bakımından izah etmekten uzaktır. Bunun sebebi, bahsi geöen çalışmanın başlığından da anlaşılacağı üzere Türk adı yerine Moğol isminin tercih edilmesidir. Halbuki, kanaatimizce Babürlü devletin kurucusu olan Muhammed Zahiruddin Babür'ün hatıratı olan Bâbürnâme'nin¹⁸ okunması dahi Bâbürlü'nün Türk kimliğini ve kurduğu devletin bir Türk Devleti olduğunu anlamaya yeterlidir. Kanaatimizce, Hindistan ve Pakistan'da yapılan araştırmalar Batılı tarihöilerin eserlerinin etkisi altında kalmıştır. Buna rağmen bir başka Pakistanlı araştırmacı M. Aziz Ahmed, Kutb ed-dîn Aybeg ile başlayan ve 1290'da Kalaöların iktidarı ele geöirişine kadarki devreyi iöine alan çalışmasında¹⁹ Batılı tarihöilerin aksine, Türklerin Hindistan'da muazzam bir medeniyetin kurucuları olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

Türkiye'de Hindistan Türk Tarihi sahasına ilgi duyan araştırmacı sayısı yetersiz olmasına rağmen son zamanlarda bir nebze de olsa bu sahaya daha çok dikkat çekilmiş ve çalışmaları yapılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte çalışma konumuz olan Multan ile ilgili Türkiye'de doğrudan bir çalışma olmayıp Delhi Türk

¹⁷Humaira Faiz Dasti , *Multan: A Province Of The Mughal Empire (1525-1751)* , Karachi 1998.

¹⁸ Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, *Vekayi (Babur'un Hâtratu)*, (öev. Reşit Rahmeti Arat), TTK Yayını, Ankara 1987.

¹⁹ M. Aziz Ahmed, *Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi*, Lahor 1949; Eserin Türköe tercümesi için bk., M. Aziz Ahmet, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, İstanbul 1975.

Sultanlığı Dönemi'ni içine alan çalışmaları bulunan Yusuf Hikmet BAYUR,²⁰ Salim CÖHÇE,²¹ Haluk KORTEK,²² Neslihan DURAK²³ gibi isimlerin araştırmalarından azami ölçüde istifade edildi.

Batılı tarihçilerden ise yine, Delhi Türk Sultanlığı Dönemi ile ilgili çalışmaları olan MAHAJAN,²⁴ S. L. POOL,²⁵ Peter JACKSON,²⁶ A.L. SRIVASTAVA' dan²⁷ faydalanmakla birlikte Hindistan tarihi üzerine yazılan birinci elden kaynakları ve vekayinâmeleri bir araya getirerek bunların tahlil ve tenkidlerini yaparak neşreden ELLIOT-DOWSSON'ın eserinden istifade edildi.²⁸ Burada belli başlı eserler hakkında kısa bilgi verilmiş olup diğer kaynakların künyesi çalışma sonundaki kaynakça kısmında verilmiştir.

²⁰ Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, Ankara 1987.

²¹ Cöhçe, *a.g.e.*

²² Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığında Teşkilat*, Ankara 2006.

²³ Neslihan Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2000.

²⁴ Mahajan, *The Delhi Sultanate*, Delhi 1970.

²⁵ Stanley Lane-Pool, *Medieval India (AD 712-1764)*, Lahor 1997.

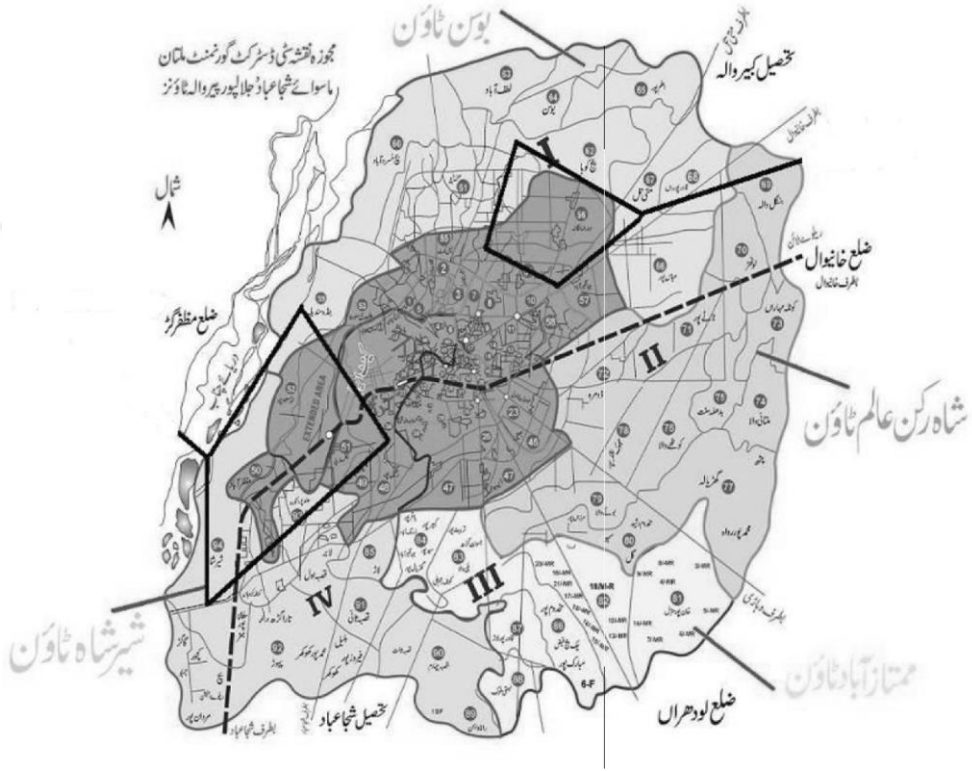
²⁶ Peter Jackson, *The Delhi Sultanate*, Cambridge Univ. 1999.

²⁷ Srivastava, *The Sultanate of Delhi.*, Agra 1959.

²⁸ Elliot-Dowson, *a.g.e.*

GİRİŞ

Sadece bir şehrin değil aynı zamanda belirli bir bölgenin adı olarak tarihte önemli bir yeri olan Multan, Hindistan'ın en köklü yerleşim yerlerinden biridir. Delhi²⁹ Türk Sultanlığı (1206-1414) Dönemi'nde de stratejik konumu dolayısıyla önemini koruyan bu tarihi şehir günümüzde ise, 1947 yılından itibaren Hindistan'dan ayrılarak müstakil bir devlet olan Pakistan'ın sınırları içinde bulunmaktadır. Coğrafi konum olarak bölge Cenab Nehri ile Ravi Nehri arasında kalmakla birlikte antik şehir ve kale iki ayrı tepe üzerine yerleşmiş durumdaydı.³⁰ Bu iki nehir tarafından etrafı sarılan bölge adeta bir adayı andırmaktadır. Bununla birlikte, ortaçağ kalelerinin çoğunda görüleceği üzere Multan Kalesi etrafı da hendeklerle çevriliydi ve iç kaleye açılan dört adet kapı bulunmaktaydı.³¹

Resim 1: Multan bölgesini ve şehrin giriş kapılarını gösteren harita.³²

²⁹ Kelimenin orijinali "Dihli" olmakla birlikte, literatür taramalarında kolaylık sağlanması açısından, bu çalışmada günümüzde yaygın olarak kullanılan "Delhi" şeklinde yazımı tercih edilmiştir.

³⁰ Alexander Cunningham, *Archeological Survey of India*, Calcutta 1875, C. 5, s. 127.

³¹ Elliot-Dowson, *a.g.e.*, C. I., Lahor 1976, s. 52.

³² <http://www.aserpakistan.org/document/aser/map/Multan.pdf>. (01.02.2018).

Bu bölgenin tarih içindeki orijinal adı ve Multan adının anlamı konusunda farklı kayıtlar mevcuttur. Bilinen en eski kayıt 641 yılında Multan'a ulaşan Çinli bir gezgin olan Hiouen Thsang tarafından kaleme alınan notlardır. Burada şehrin adı "Mulastana-Pura" şeklinde zikredilmektedir.³³ 1017 yılında Gazneli Mahmut'un Hindistan seferi dolayısıyla onunla birlikte bölgeyi ziyaret eden Ebu Reyhan El Birûni³⁴ ise eserinde bu şehri "Mulastana" olarak kaydetmiştir. Daha sonra buranın ilk olarak "Kasyapapura" adıyla anılmasından bahseden Müslüman bilgin, sırasıyla şehrin "Hansapura", "Bagapura", "Sambapura" ve son olarak "Mulastana" isimleri ile adlandırıldığından söz eder. Yazarın naklettiğine göre Sanskritçede "Mula" kelime olarak kök, köken ve "tana" ise yer anlamına gelen bir son ektir.³⁵ Zikredilen kaynaklar dışında *Ancient History of India*³⁶ isimli eserinde görüleceği üzere Alexander Cunningham bu bölgeye, burada bulunan ve bir Hindu tanrısı olan Mitra adına yapılan Güneş Tapınağı'nın etkisiyle "Adysthana" ve "Prahladapura" adlarının da verildiğini söyler. Yazarın ifadesine göre, kelime olarak "Prahlad" mutluluk, sevinç ve "Adys" ise ilk tapınak anlamını taşır.³⁷ Bir başka kaynakta ise bölge halkını oluşturan kabileye "Malli" ya da "Malloi" denildiğini ve dolayısıyla da buranın "Malava" halkına ait yöre anlamına gelen "Malavastana" diye isimlendirildiği fakat zamanla bu kelimenin telaffuzunun "Mulastana" ve nihayet "Multan" halini aldığı da ifade edilir.³⁸ Genel olarak tüm dünyada yer ya da ülke adlarına bakıldığında bir coğrafyada yaşayan ve iktisadî, siyasî ya da sosyo-kültürel

³³ Samuel Beal, *Travels of Hiouen-Thsang: Chinese Accounts of India*, C. IV, London 1958, s. 460.

³⁴ *Astronomi, matematik, fizik, tıp, coğrafya, tarih ve dinler tarihi başta olmak üzere çeşitli alanlarda önemli eserler veren, Türk-İslam ve dünya tarihinin en tanınmış ilim adamlarından biri. 3 Zilhicce 362 (4 Eylül 973) tarihinde Harizm'in merkezi Kas'ta doğdu. Birûni'nin mevcut eserlerinin hiçbirinde kendi milliyeti hakkında herhangi bir açıklamaya rastlanmamaktadır. Harizm bölgesinde Fars, Türk ve Soğd unsurların birlikte bulunması bu konuda tahminde bulunmayı güçleştirmekle birlikte yapılan araştırmalar Türk olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Gazneli Mahmud döneminde onun hizmetine girmiş ve Hint seferlerine iştirak etmiştir. Çeşitli vesilelerle Hindistan'ı ziyaret eden Birûni oraya ilk giden müslüman alim değildi. Daha önce birçok kimse Sind'e, Sind'in güney kıyılarına, Hindistan'a gitmiş ve bu yerlerle ilgili kitaplar yazmıştı. Ancak Birûni'nin gezileri çok hazırlıklı ve dolayısıyla verimli oldu. Daha önce kendisi gibi Gazne'ye getirilen Hintli bilginlerle tanışmış ve onlardan Sanskritçe'yi bir ölçüde öğrenmişti. Bu bilginlerle konuşukça Hindistan'a dair ilgisi artmış ve önemli bilgiler edinmişti. Birûni'nin Hindistan'a kaç defa ve hangi tarihlerde gittiği kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte Sumnat ve Multan seferlerine katıldığı, Kuzey Hindistan. Keşmir ve Pencap bölgelerini gezip gördüğü kesindir. Gazneli Mahmud'un 1030 yılındaki ölümünden sonra tahta geçen oğlu Mesud da (1030-1041) bilginiere itibar eden bir kişiliğe sahipti. Birûni bu dönemde saraydaki danışmanlık görevinin yanı sıra ilmi araştırmalarını yine sürdürdü. Tahdidü nimaati'l-emakin, Makale fi'stihraci'l - evtar fi'ddaire, Tahkiku mali'l- Hind gibi Gazne döneminin önemli eserlerine el-Kanunü'l-Mes'udi adlı eserini de ekleyerek ilmi hayatının zirvesine ulaştı. Bk., Günay Tümer, "Birûni", *TDVİA*, C. VI, İstanbul 1992, s. 206-215.*

³⁵ Edward C. Sachau, *Al-Berûni's India*, C. I, London 1910, s. 298.

³⁶ Cunningham, *Ancient History of India*, Calcutta 1924.

³⁷ A.g.e., s. 196.

³⁸ A.H. Dani, *A Short History Of India*, Karachi 1967, s. 96.

açından o bölgedeki diğer topluluklara nispeten daha baskın olan topluluğun boy, kabile, aşiret ve millet adının o yerin adı olarak da kullanılması daha yaygındır. Bu nedenle zikredilen son iddianın doğru olma ihtimali bizce de diğer görüşlere göre daha ağır basmaktadır. Resmîyet kazanmış bu adın dışında zengin altın madenleri³⁹ dolayısıyla Multan'ın "House of Gold" adıyla anıldığını da kaynaklarda görmekteyiz.⁴⁰

Multan'ın bir yerleşim yeri olarak ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu konusu şimdiye değin kesin şekilde saptanabilmiş olmamakla birlikte, ilkçağlardan itibaren buranın yoğun nüfus hareketlerinin yaşandığı bir bölge olduğu üzerinde araştırmacılar hemfikirdir. Şehirdeki eski kale civarında 1853 ve 1864 yıllarında yapılan iki ayrı kazı çalışmasında Multan'ın geçmişini aydınlatmaya yarayacak birçok çanak çömlek ile çok sayıda materyal bulunmuştur.⁴¹ Söz konusu arkeolojik buluntular ise M.Ö. 800 yıllarında İndus Vadisi ve dolayısıyla Multan'da Arîler'in hüküm sürdüğünü ortaya koymaktadır.⁴²

Yukarıda ismi zikredilen ve bölgeyi 641 yılında ziyaret eden Çinli gezgin ise Multan halkının dürüst, güvenilir olduğunu, ayrıca buradaki Güneş Tapınağı'nda ruhlara için kurban sunduklarını ve Mitra⁴³ adı verilen bir tanrının altın heykelini gördüğünü yazar. Yazarın verdiği bilgilere göre halkın büyük çoğunluğu bu mabetteki ruhlara tapmaktadır. Bununla birlikte azınlık olarak Budistlerin de olduğunu ifade eden seyyah diğer şehirlerden insanların kalabalık gruplar halinde buradaki Güneş Tapınağı'nı ibadet maksatlı ziyaret ettiğini söyler.⁴⁴

³⁹ Mesudî, *a.g.e.*, s. 29.

⁴⁰ Elliot, *a.g.e.*, C. I., s. 52.

⁴¹ Cunningham, *a.g.e.*, C. V, s. 126-130.

⁴² Dasti, *a.g.e.*, s. 3.

⁴³ *Sanskritçe dost, arkadaş anlamına gelen Mitra, "Mithra" olarak geçtiği Avesta'da "anlaşma, sözleşme" anlamlarında kullanılmıştır. Her iki sözcüğün yani Mitra ve Mithra'nın, "akit, anlaşma, antlaşma, ittifak ve söz" anlamlarını çağrıştıran aynı isimden mitrá "contract-sözleme'den" türediği belirtilmiştir. Hint Avrupalıların en eski tanrıları arasında kabul edilen Mitra, hem Hindistan hem de Mithra olarak anıldığı İran'da antlaşmalardan sorumlu bir tanrı olarak kabul edilmiştir. Mitra'nın tarih sahnesine ilk ortaya çıkışı da bir antlaşma metni ile gerçekleşmiştir. Anadolu'da çıkarılan M.Ö. XV. yüzyıla ait çivi yazılı metinlerden anlaşıldığına göre Hititlerle Mitanniler arasında gerçekleşmiş olan bir barış antlaşmasında Varuna, Mitra ve Nasatyaslar şahit tutulmuş ve onlar adına yemin edilmiştir. Zerdüşt öncesi dönemde, Hindistan'da olduğu gibi, güneş ışığı ile ilişkilendirilmiş bir tanrı olarak kabul edilen Mithra, Zerdüşt'ün İran'da ortaya çıkması ve monoteizmi vurgulaması nedeniyle diğer tanrılarla beraber kendisinin de konumu zayıflamış fakat Zerdüşt'ten sonra eskisinden daha güçlü bir konuma sahip olarak tekrar ortaya çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk., Hayreddin Kızıl, "Mitra'dan "Mithras'ın Sırları"na Mitraizm'in Kuruluş Serüveni", *Ekev Akademi Dergisi*, S. 55, (Bahar 2013), s. 113-136.*

⁴⁴ Beal, *a.g.e.*, s. 463.

Resim 2: Güneş Tapınağı'nda yapılan bir ayini betimleyen resim.⁴⁵

Bu bilgilerden hareketle Multan şehrinin dinî bir merkez olması dolayısıyla göç olarak zamanla kozmopolit bir yapıya büründüğünü, halkının çeşitli kabilelere mensup insanlar olduğunu, şehir halkının tek bir aşiretten meydana gelmediğini ileri sürmek yanlış olmaz.

Multan şehrinin ilk olarak kimler tarafından kurulduğu konusunda kaynaklarda kesin bilgi bulunmayıp Büyük İskender'in bölgeye yaptığı sefere kadar doğrudan Multan ile ilgili not edilmiş kayda değer bir olaya da rastlanmamaktadır.⁴⁶ Bununla birlikte Hindistan'ın ilk işgalcileri olan Mısırlıların M.Ö. 18. yüzyılda bazı yerleri vergiye bağlayarak bölgeden ayırdığı, Feridun komutasındaki Farslıların ise M.Ö. 750'de Multan da dâhil Pencap eyaletini ele geçirerek burada hüküm sürdükleri bilinmektedir.⁴⁷ Tarihçiler tarafından üzerinde hemfikir olunan bir diğer konu ise M.Ö. 6. yüzyılda günümüzde Pakistan devletinin bulunduğu topraklarda Kambojalar'ın hüküm sürdüğü ve onların "Akamenian" İmparatorluğu'na bağlı olduğudur.⁴⁸ Büyük

⁴⁵ <https://www.bzu.edu.pk/jhs/vol11-2/3.%20Suraj%20Kund%20Humkhayal%20Final.pdf> (01.02.2018).

⁴⁶ Mountstuart Elphinstone, *The History Of India* , s. 12.

⁴⁷ Latif, *a.g.e.* , s. 58.

⁴⁸ Ahmad Nabi Khan, *Multan: History and Architecture* , İslamabad 1983 , s. 19.

İskender'in bölgeyi işgal etmesiyle bu imparatorluk yıkılmış ve İndus Vadisi'nde de diğer yerlerde olduğu gibi birçok küçük devlet kurulmuştur. Bunlardan en güçlüsü, Multan'a adını veren kabile oldukları iddia edilen, Malavalar'ın devletidir.⁴⁹ Ne var ki çok geçmeden Büyük İskender bölgeye kendi yöneticisini atayarak oradan ayrılmıştır. Daha sonra yerel kabileler çok defa işgalcilere karşı başkaldırı hareketlerinde bulunmuş ve bu süreç, M.Ö. 305 yılında Maurya İmparatorluğu'nun bölgeyi ele geçirmesi ile sonuçlanmıştır. Milattan önce ikinci yüzyılda bu devletin parçalanmasıyla bölge, Baktriya Yunanlarının eline geçmiştir.⁵⁰ Bunları M.S. ikinci yüzyılda Pencap bölgesinin dışına atıp kıtanın kuzey taraflarına yerleşmelerine sebep olan güç ise Sakalardır. Böylece burada Kuşan⁵¹ hakimiyeti başladı.

Kuşanların en meşhur yöneticisi olan Kanişka yaklaşık 45 yıl hükümdarlık yaptı. onun döneminde Pencap⁵² ve Sind⁵³ bölgeleri Kuşan hakimiyetine geçti.⁵⁴ Bölgedeki Kuşan hâkimiyeti çok uzun devam etmemekle birlikte onlar kıtada yaptıkları akınlarla Hindistan tarihi üzerinde derin izler bırakmıştır.

Kuşan hakimiyetinin sona ermesiyle, V. yüzyıl sonunda, Hindistan'ın birçok yeri gibi Pencap bölgesi de Multan dâhil olmak üzere Rai Hanedanı'nın yönetimine geçti.

⁴⁹ V.A. Simith, *The Early History Of India*, Delhi 1964, s. 92.

⁵⁰ A.g.e., s. 124.

⁵¹ Kuşanlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk., Salim Cöhçe, "Hindistan'da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar", *Türkler Ansiklopedisi*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 815-820.

⁵² "İçinden geçen İndus nehriyle onun dört kolundan dolayı "beş su" (penç ab) anlamında bir isim taşıyan Pencap, Hint alt kıtasının kuzeybatısında yer alır. Eskiden siyasi bakımdan bir bütün olan bölge 1947'de 50.362 km²'si Hindistan'da, 206.433 km²'si Pakistan'da kalacak şekilde iki devlet arasında paylaştırılmıştır. Arkeolojik bulgular, Pencap'ın etnik açıdan genelde Türkistan ve Orta Asya ile bağlantılı olduğunu ve yerleşik hayatın günümüzden 9000 yıl öncesine kadar gittiğini göstermektedir. Milattan önce III. binyıla ait Harappa ve Mohenjo-Daro harabeleriyle tanınan İndus medeniyetinin yaşadığı bu bölge dünyada ilk tarihi dönemlerin başladığı yerlerden biridir. Zaman içinde İranlılar, Makedonyalılar, Afganlar, Araplar ve Türkler gibi çeşitli unsurların yerleşmesine sahne olmuş, bu durum etnik ve dini yapısını, kültürünü etkilemiştir." Bk., Azmi Özcan, "Pencap", *TDVİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007, s. 224-225.

⁵³ "Pakistan'ın güneydoğusunda İndus nehri çevresinde yayılan Sind bölgesi batı kesimleri dağlık (Kırthar dağları) orta kesimleri İndus çevresindeki alüvyonlu ovalar, doğuda kumlu çöller (büyük kısmı Hindistan sınırları içine taşan Thar çölü) olmak üzere üç farklı coğrafi üniteden oluşur. Sind adının aslı Eski Farsça'da Hindu, Grekçe'de Indos, Latince'de Indus ve Hint dillerinde Sindhu şeklinde bir nehrin adı olarak kullanılan Sanskritçe sindhu (nehir) kelimesidir. X. yüzyılın sonlarında Hindistan'a yönelen Gazneli Mahmud 1010'da Sind'i tamamen ele geçirdi. Gazneliler'in zayıflamasıyla Gurlu Muizzüddin Muhammed 1175'ten itibaren bölgeye hakim oldu ve onun yönetimi 1206'da bir İsnam fedaisi tarafından öldürülmesine kadar sürdü. Ardından Sind bir süre kumandanlarından Nasrüddin Kabaçe'nin idaresinde kaldıysa da onun ölümüyle burası Delhi Sultanlığı'na geçti. Bu dönemde özellikle Türkistan'dan gelen alim ve sanatkarların katkılarıyla bölge ilim ve kültürde gelişti." Bk., Azmi Özcan, "Sind", *TDVİA*, C. XXXVII, İstanbul 2009, s. 242-244.

⁵⁴ B.N. Puri, *India Under The Kushanas*, Bombay 1965, s. 37.

Arap tüccarların uzak mesafelere ulaşan ticari faaliyetleri dolayısıyla Müslümanların uzun zamandır nazarını celbeden bölgeye İslâm ordularının akınları VII. yüzyıl itibarıyla başladı, bu akınlar sonunda Multan fethedildi. Neticede ise Hindular ile Müslümanlar arasındaki kültürel alışveriş tüm yönleriyle bundan sonra daha sıkı biçimde başlamış oldu.

Muhammed b. Kasım komutasındaki İslâm orduları 711 yılında Sind eyaletini ele geçirerek akınlarını kuzeydeki Pencap eyaletine yöneltmişlerdi. Bu sırada hâkimiyet sahasını Multan bölgesine kadar genişletmiş bulunan Raca Chach ve Raca Dahir'in güçleri Müslümanlar karşısında fazla varlık gösterememiş ve Multan 713 yılında ele geçirilmiştir. Bölgenin ele geçirilmesini kolaylaştıran bir başka etken, buradaki kast sisteminin getirdiği toplumsal sınıf farklılığı gereğince yönetenle yönetilenler arasında oluşturduğu uçurumdan dolayı halkta bulunan hoşnutsuzluktur. İslam'ın vaat ettiği eşitlik, adalet gibi ilkeler ezilen halkın ilgisini çekmiş, bu sayede fethe karşı koyma sınırlı kalmıştır. Kûfi ve Belazurî'nin de hemfikir olduğu gibi Muhammed b. Kasım'ın Sind ve Multan halkına karşı gösterdiği hoşgörü hem onu hem de temsil ettiği dini bölgede sevdirmiştir. Bunun sonucunda da toplum yapısındaki değişimlere kapı aralanmıştır.⁵⁵

Arapların bölgeye hâkim olmasını müteakip birçok Müslüman alim burayı ziyaret edip hem İslam dininin burada yayılmasına hizmet etmiş hem de kayda değer gördükleri izlenimlerini not etmişlerdir. Bunların en önemlilerinden biri olan Mesudî X. yüzyılın ikinci yarısında Kureyş kabilesinden Ebu-el Leheb tarafından yönetilen Multan'da Karmâtilerin⁵⁶ faaliyetlerini yoğunlaştırarak çoğunluğunu Müslümanların

⁵⁵ Dasti, a.g.e., s. 4.

⁵⁶ "Genel kabule göre Karmatiler H.255 (M.869) yılında Abbasiler'e karşı düzenlenen Zenc isyanı sırasında ortaya çıkmışlardır. Hareketin kurucusu olarak kabul edilen Hamdan, Sabiiliğe mensup olup Kufe yakınlarındaki Ur köyündendir ve büyük ihtimalle H.264'te (M.877-78) Abdullah b. Meymun'un yahut oğlu Ahmed'in dililerinden Hüseyin el-Ahvazi'nin telkinleriyle İsmailiyye hareketine katılmış, onun ölümünden ya da Sevad bölgesini terketmesinden sonra İsmailiyye'nin o bölgedeki daisi olmuştur. Ancak Karmati hareketi onunla sınırlı tutulmamış, döneminde veya daha sonra çıkarılan bütün ayaklanmalar Karmatiler'e mal edilmiş, bazan da Fatimi İsmaili hareketi Karmatilik olarak nitelendirilmiştir. Hamdan'ın asıl destekçileri Kufe'ye yerleşen Beni Şeytan ve Bekir b. Vail'e mensup Arap kabileleriydi. Fatimi Halifesi Muiz Lidinillah. H.341 (M. 953) yılında hilafet makamına geçince. Fatimi davetine muhalif olan doğudaki ayrılıkçı Karmati-İsmaili toplumunu tekrar mezhep bünyesine almak istedi. Bu sebeple İsmaili doktrinini onların düşüncelerini de kapsayacak şekilde yeniden ele aldı. Bu teşebbüs başarılı oldu ve Yeni Eflatuncu İsmaililerin baş temsilcisi Ebü Ya'kub es-Sicist anlatımı davetini kabul etti. Sicistani Muizz'in hilafeti sırasında yazdığı eserlerle Fatimiler'in görüşünü destekledi. Muiz önceleri. Neseфи ve Ebü Hatim er-Razi dahil olmak üzere önceki Karmati dailerinin Yeni Eflatuncu kozmoloji

oluşturduğu şehirde Fatimî Halifesi adına hutbe okuttuklarını anlatır.⁵⁷ Karmâtîler, burada üstünlüklerini perçinledikten sonra hem Sünnî Müslümanların hem de Müslüman olmayan yerli halkın tepkisine neden olan icraatlar yapmaya başladılar. Bu taşkınlıklar arasında Sünnîlere ait bazı camilerin yıkılması ve yüzlerce yıldır ayakta olan yerli halk için kutsallığı tartışılmaz meşhur Güneş Tapınağı'nın içindeki putlarla birlikte tahrip edilmesi sayılabilir.⁵⁸ Bölgedeki bu durum Hindistan seferi için hayli istekli olan Gazneliler'e iletilip yardım talep edilince⁵⁹ 1006 yılında yapılan seferle bölge ele geçirildi.⁶⁰ Multan Hakimi Ebul Feth Davud b. Nasr her yıl yirmi bin dirhem altın haraç ödemeyi kabul edince anlaşma sağlanarak geri çekildi.⁶¹ Fakat Davud, Sultana karşı tekrar ayaklanınca 1010 yılında düzenlenen seferle Karmâtîlerin Multan hakimiyeti sona erdirildi. Böylece burası Gaznelilerin idaresine geçti.⁶² 1040 yılında Gaznelilerin yıkılışına kadar bu durum devam etmiştir.

Gaznelilerin yıkılmasından sonra ise bölge bir kargaşa ve hakimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Bu süreçte tekrar Karmâtîler Multan'da üstünlüklerini kurmuşlardır. Ta ki, Gur⁶³ Hükümdarı Muhammed Gur emrinde Hindistan kıtasında fetih hareketlerinde bulunan Türk komutanlar bölgeye gelene kadar. 1175 yılında bölgedeki Karmâtîler yenilgiye uğratılıp Multan, Gurlu hakimiyetine geçmiştir. Gur hükümdarının ölmesinin akabinde Delhi'de hakimiyetini ilan eden Türk kumandan

anlayışlarının Fatimi- İsmaili düşüncesi içinde yer almasına müsaade etti. Bu faaliyetlerin sonucunda Horasan, Maveraiünnehir, Sistan, Sind ve mücavir bölgelerdeki ayrılıkçı Karmatiler Fatimi davetini desteklemeye başladılar. Bununla birlikte Deylem, Azerbaycan ve Güney Irak Karmatileri davalarında ısrar ederek Fatimi-İsmailiyye'ye muhalefetlerini sürdürdüler." Bk., Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *TDVİA*, İstanbul 2001, C. XXIV, s. 510-514.

⁵⁷ Mesûdî, *a.g.e.*, C. I, s. 189-191.

⁵⁸ Sachau, *a.g.e.*, C. I, s. 116.

⁵⁹ Bosworth, *The Gaznavids; Their Empire In Afghanistan and Eastern Iran (994-1040)*, Edinburg 1963, s. 52.

⁶⁰ Abu Nasr Utbî, *Tarih-i Yemini*, Delhi 1847, s. 159; "Karmatîler'in Multan ve Sind bölgesindeki hakimiyetine Gurlular'dan Muizzüddin Muhammed son verdi. 1173'te Gazne'yi alan ve ağabeyi Gıyaseddin Muhammed tarafından verilen sultan unvanıyla burayı idare eden Muizzüddin Muhammed, H. 571 (1175-76) yılında Multan ve Yukarı Sind ile Karmati Krallığı'nın topraklarını ele geçirdi. Karmatîler'in Multan ve Yukarı Sind'den Aşağı Sind'e kaçmaları ve bölgede tehdit unsuru olmaya devam etmeleri üzerine Muizzüddin Muhammed H.578'de (1182) Sind'e girdi. Debül Limanı dahil bütün Aşağı Sind bölgesi Karmatîler'den temizlendi". Bk. Hizmetli, *a.g.e.*, s.512.

⁶¹ Utbî, *a.g.e.*, s. 264.

⁶² Bosworth, *a.g.e.*, s. 52.

⁶³ "Herat'ın doğu ve güneydoğusunda bulunan Orta Afganistan'ın dağlık bölgesiyle Gürcistan'ın (Garşistan) güneyi, Cüzcan, Ferahrud, Herirud ve Murgap nehirlerinin yöresindeki topraklara Gür denilirdi. Burası Şensebaniler'in (Gurlular) yurdu idi. Gazneli hakimiyeti sırasında küçük bir kabilenin reisi olan Şensebani'nin emirleri önce Gur toprakları üzerinde siyasi hakimiyetlerini kurdular. daha sonra nüfuz sahalarını giderek genişlettiler ve nihayet XII. yüzyılda büyük bir güce sahip oldular." Bk., İqtidar Husain Sıddıqui, "Gur", *TDVİA*, C. XIV., İstanbul 1996, s. 207-211.

Kutbeddin Aybek ile birlikte Türk tarihinde olduğu kadar Multan ve Hindistan tarihinde de hayati derecede önemli yeni bir dönem başlamıştır.

Multan şehri üzerine yapılan bu çalışma ile, Multan'ın Delhi Türk Sultanlığı Dönemi'ndeki siyasi ve sosyo-kültürel yönleri izah edilerek, konumuz olan şehrin Hindistan ve Türk-İslam tarihi bakımından önemi ortaya koyulmaya çalışıldı. Öyle ki Türk ve Hint medeniyetlerinin ilk buluşma noktalarından biri olan bu şehirde 1206-1414 yılları arasında gerçekleşen Türk hâkimiyetinin izleri günümüze kadar ulaşmıştır.

Çalışmamızda, Hindistan coğrafyasında yer alan ve tarihin en kadim yerleşimlerinden biri olan Multan şehrinin 1206-1414 yılları arasındaki durumu bütüncül bir bakış açısıyla ele alınarak, şehrin siyasî, idâri, iktisadî, dinî yapısı izah edilmeye çalışıldı.

Her akademik çalışma belirli sorunsallara cevap aranması temeli üzerine inşa edilmektedir. Bu çalışmada da cevapları aranacak olan temel sorular şunlardır:

Delhi Türk Sultanlığı hâkimiyetine girinceye kadar Multan ve çevresinde hangi devletler hüküm sürmüştü?

Multan, Delhi Türk Sultanlığı'nın idaresine ne zaman ve nasıl geçti?

Multan şehri, Delhi Türk Sultanlığı'nın hâkimiyet sahasına girdiğinde nasıl bir sosyolojik yapıya sahipti?

Delhi Türk Sultanlığı açısından Multan'ın jeopolitik ve jeostratejik önemi neydi?

Delhi Türk sultanlığı Dönemi'nde Multan şehrinde ekonomik ve sosyo-kültürel hayat nasıldı?

Multan'ın idarî, askerî ve adli yapısında görev alan askerî ve sivil bürokratların vazifeleri nelerdi?

Şehirde dinî ve kültürel yaşamın belirleyici unsurları nelerdi?

Delhi Türk Sultanları Multan'da tarım ve ticareti canlandırmak için hangi temel politikaları uyguladı?

Multan şehrinin Moğollar tarafından birçok kez yağma ve işgal edilmeye çalışılmasının nedenleri nelerdi? Moğolların bu yağma ve işgal akınları ne şekilde sonuçlandı?

Multan, Moğollar tarafından işgal edildikten sonra siyasî ve sosyo-kültürel açıdan ne gibi gelişmeler yaşandı?

Multan'ın Moğollar tarafından işgali Delhi Türk Sultanlığı'na nasıl tesir etti?
Multan'ın Hindistan Türk-İslam tarihindeki yeri ve önemi ne idi?

1. BÖLÜM

DELHİ TÜRK SULTANLIĞI DÖNEMİ'NDE MULTAN (1206-1414)

1.1. Multan'da Delhi Türk Sultanlığı Yönetiminin Kurulması

Hindistan'ı kuzeybatıdan fethetmeye namzet ordular için Multan, Hindistan kapısının anahtarı durumundaydı. Bu anahtarı ele geçirenler kapıyı açıp Delhi'ye adımlarını atınca ancak Hindistan'a bütünüyle hükmetme hayalini kurmaya başlayabilirlerdi. Stratejik olarak son derece önemli olan bu bölgeyi ele geçirmek kadar buradaki hâkimiyetin sürekliliğini sağlamak da bir o kadar zordu. Çünkü Multan'ın önemi, ganimet ve yurt arayan diğer fatihler tarafından da biliniyordu. Ayrıca kalabalık Hint nüfusu ve yüksek medeniyeti karşısında kalıcı olabilmek için onlarınkinden yüksek seviyede ya da en az onlarınki kadar gelişmiş bir kültür ve medeniyet seviyesine sahip olmanın yanında buradaki muazzam nüfusu idare edip asimilasyona karşı koyabilecek kadar zeki ve dirayetli bir yönetim göstermek gerekliydi. Delhi Türk Sultanlığı döneminde, Multan'da Türk idaresinin bahsedilen şekilde ne derece direnç gösterip böylesine gözde olan bir bölgede ne gibi önlemler alarak idareyi sağladıkları burada daha iyi anlaşılacaktır. Fakat daha öncesinde, Multan bölgesinin Delhi Türk Sultanlığı idaresine alınma safhasının açıklanması gerekir.

Çalışmanın giriş bölümünde bahsedildiği üzere Multan'da, Gaznelilerden sonra hâkimiyet sağlayan Karmâtîler'i 1175⁶⁴ yılında bozguna uğratan Gurlular bölgede hüküm sürmeye başladılar. Böylelikle Araplar ve Gaznelilerden sonra Multan tekrar Sünni Müslümanların kontrolüne geçti. Gur hükümdarı Muhammed Gur, Ali Kirmanî'yi bölgeye mukta⁶⁵ olarak görevlendirip Gazne'ye döndü. Ali Kirmanî, Gur Sultanı'na bağlı olarak bölgeyi 1186 yılına kadar yönetti ve yine Sultan'ın emriyle yerini Emir Hasan'a bıraktı.⁶⁶ Emir Hasan, 18 yıllık idareciliği sürecince Karmâtîlerle başarılı şekilde mücadele ederek onları kontrol altında tutmayı başardı. Emir Hasan'ın Multan Valiliği

⁶⁴ Bazı kaynaklarda bu tarih 1176 olarak geçer. Bk., A. Muhammed Khan Durrani, *History of Multan*, Lahor 1991, s. 16.

⁶⁵ Eyaletleri yöneten valilere verilen isim.

⁶⁶ Firişte, M. Kasım, *İbretname*, Lahor 1947, s. 59; Durrani, *a.g.e.*, s. 17.

1204 yılında Gur Sultanı'nın emrinde Hindistan'da fetih faaliyetlerinde bulunan Türk komutanlardan Kutbettin Aybek tarafından öldürülmesi ile son buldu.⁶⁷

Resim 3: Delhi Türk Sultanlığı kurucusu Kutbettin Aybek'in Lahor'da bulunan kabri.⁶⁸

⁶⁷ Firişte, *a.g.e.*, s. 60; Durrani, *a.g.e.*, s. 17.

⁶⁸ https://sites.ualberta.ca/~rnoor/tomb_qutb_aibak.html (10.02.2016).

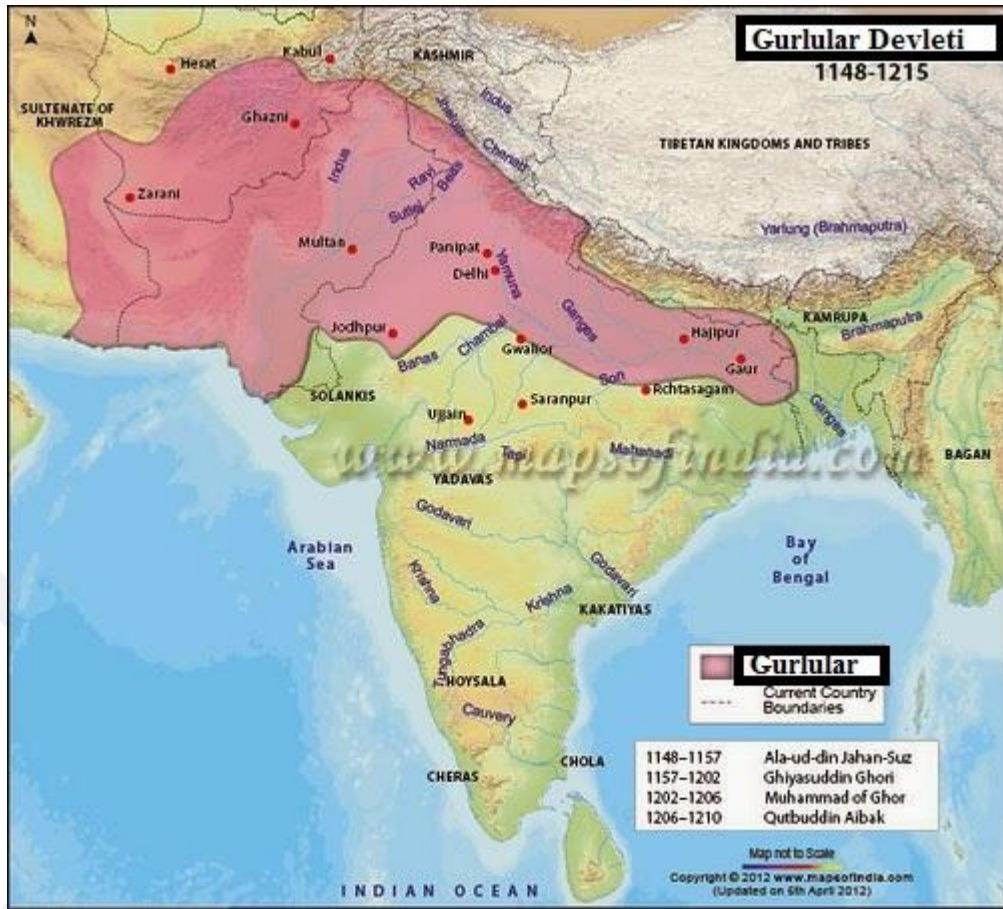
Gur Sultanı Muizeddin Muhammed Gur'un 1206 Mart'ında (3 Şaban 602)⁶⁹ ölümü üzerine onun Hindistan'ın fethi ile görevlendirdiği Türk komutanlar ele geçirdikleri hâkimiyet sahalarında birer birer bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu komutanlar için Batılı kaynaklarda Türkçe karşılığı köle olan "slave" kelimesi kullanılmaktadır. Bunun sebebi Türklerdeki Gulâm⁷⁰ ve Gulâm sistemini Batılı tarihçiler tarafından çok bilinmemesi ya da Selçuklu tarihi üzerine son yıllarda yayınlanan bazı Batılı eserlerde meselenin yeni yeni anlaşılmaya başlamasıdır. Bu yüzden çoğu eserde de Delhi Türk Sultanlığı için "Slave Dynasty" adı kullanılmıştır. Hâlbuki Türklerdeki Gulâm anlayışının Batı literatüründeki kölelikle çok farklı yönleri vardır. Bu Gulâm kökenli komutanlardan biri olan Kutbettin Aybek, Delhi'de 1206'da kendini Hindistan Sultanı olarak ilan etmiş, bir diğeri Taceddin Yıldız Gazne'de bağımsızlığını duyurmuş, Gıyaseddin Kalaç Laknauti'de ve Nasireddin Kabaçe ise Uç bölgesinde hâkimiyet sağlamıştır. Uç bölgesinde hâkim olan Nasireddin Kabaçe çok geçmeden Multan'a yönelmiş ve burada hâkimiyetini sağlamıştır. Nasireddin Kabaçe'nin hâkimiyet sahası olan Uç bölgesinin esasında Kutbeddin Aybek'e bağlı ve onun sorumluluk sahasında olması dolayısıyla Delhi Türk Sultanlığı'nın astı konumunda her dönem yakın ilişki içinde idarecilik yapan Nasireddin'in yönettiği Multan'ın doğrudan Delhi Türk Sultanlığı'na bağlanması ise Nasireddin'in yine bu Türk Sultanlığı ile giriştiği mücadele sırasında ölümü sonrasında gerçekleşecektir. Bazı kaynaklarda İltutmuş'a karşı mücadelede başarısız olan Nasireddin'in kendisini nehre atmak suretiyle intihar ettiği de ileri sürülmektedir.⁷¹

Aşağıdaki haritada da görüleceği üzere, Gur Sultanlığı'nın yıkılışı itibariyle Türk Gulâmlar idaresindeki güçler Hindistan içlerine ilerlemek adına gerekli adımı çoktan atmış bulunuyordu.

⁶⁹ Cüzcanî, *a.g.e.*, s. 404; Khan, *a.g.e.*, s. 51.

⁷⁰ "Gulâm sözlükte "erkek çocuk, delikanlı; azat edilmiş köle, genç hizmetkar; efendisine bağlı muhafız" anlamlarına gelen Arapça bir isimdir. Gulâmlar iranlı (Fars), Türk, Slav veya zenci ve Serberi unsurlardan alınmıştır. Bunlar arasında Türkler'in durumu diğerlerinden daha farklıdır. Türkler orduya başlangıçta esir veya efendilerinden satın alınmış köle asker statüsünde girmişlerse de yükseldikleri mevkilere ve etkinliklerine bakıldığında daha sonra bu statüden ücretli asker (mürtezika) statüsüne geçtikleri anlaşılmaktadır. Gulâm sistemi ise Abbasiler döneminde önce İran kökenli, daha sonra da özellikle Türk kökenli askerlerin halifenin muhafız birliklerine ve saraya alınmasıyla ortaya çıkmıştır." Bk. Mustafa Zeki Terzi, "Gulâm", *TDVİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s.178-180.

⁷¹ A. Muhammad Khan Durrani, *Multan Under The Afghans*, Multan 1981, s. 18.

Resim 4: Gurlular Devleti sınırlarını (1148-1206) gösteren harita⁷²

1.1.1. Nasıreddin Kabaçe Dönemi'nde Multan (1206-1228)

Gur Sultanının emrindeki Türk komutanlardan biri olan Nasıreddin Kabaçe zeki, kabiliyetli, basiretli, askerî ve idarî işlerde tecrübeli idi.⁷³ Bu üstün vasıflarından dolayı Uç bölgesinin yönetimi Gur Sultanı tarafından kendisine verilmiştir. Nasıreddin kendisinin üstü konumundaki Delhi Türk Sultanlığı'nın kurucusu ve kayın pederi Kutbeddin Aybek'i birkaç kez ziyaret ederek sadakatini göstermiştir. Fakat o, 1210 yılında Aybek'in çevgan oynarken atından düşüp vefat etmesini takiben Uç çevresinde bulunan Multan, Sivistan ve Dipal şehirleriyle buralardaki bütün kaleleri fethetti. Böylece Sind bölgesi tamamen Nasıreddin'in eline geçmiş oldu.⁷⁴ Bu hareketinden aynı zamanda kayınpederi Kutbeddin Aybek'in ölümünü Nasıreddin'in hâkimiyet sahasını genişletmek için iyi bir fırsat olarak gördüğü ve bu fırsattan da en iyi şekilde

⁷² <http://abhijithkanvas.blogspot.com/2015/04/delhi-sultanate-and-slave-dynasty-1206.html>. (10.02.2016).

⁷³ Cüzcânî, a.g.e., C.I, s. 531; bk., M. Aziz Ahmet, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, İstanbul 1975, s. 124; Khan, a.g.e., s. 51.

⁷⁴ Ahmet, a.g.e., s. 125, ayrıca bk. Durrani, a.g.e., s. 18.

faydalandığı anlaşılmaktadır. Delhi Türk Sultanı'nın ani ölümünün ardından bazı komutanların desteğiyle Aram Şah başa geçti. Fakat iktidarı bir yıl sürdü. Çünkü bu kukla idareden rahatsız olan devletin ileri gelenleri Aybek'in de çok sevdiği Şemseddin İltutmuş'u idareyi eline alması için başkente davet ettiler. O da bu destekle Aram Şah kuvvetlerini mağlup ederek idareyi eline aldı. İlk yıllarda İltutmuş ile arasında sorun çıkmayan Nasıreddin'i ilk rahatsız eden Uç ve çevresinde gözü olan Taceddin Yıldız olmuştur. Fakat uzun vadede ne Taceddin, Nasıreddin'e karşı ilerleyişinde başarılı olmuş ne de kısa süreliğine Taceddin'in elindeki Lahor'a giren Nasıreddin burada kalıcı olmuştur. Nasıreddin'i, dolayısıyla Multan'ı tehdit eden asıl tehlikenin kaynağı, bu çalışmanın ikinci bölümünde teferruatıyla bahsedileceği üzere, çok yakında Moğollar olacaktır. Öyle ki Moğolların önünden kaçan Gazneli, Gurlu ve Horasanlı birçok değerli ilim ve din adamı Multan'a yerleşip Nasıreddin'in himayesine girmiştir. Böylece Multan zamanın İslâm eğitim ve kültür merkezlerinin en büyüklerinden biri haline geldi. Sultan Harzemşah'ın oğlu Celeleddin 1221'de İndus kıyılarında Cengiz Han'a yenilerek Sind'e gitti ve Dipal-Mikran taraflarına yürüdü. 1224'de Moğol Noyanı Tuluyun'un kuvvetleri 40 gün boyunca Multan'ı kuşattı. Bu kuşatma sırasında Nasıreddin Kabaçe düşmana karşı koydu.⁷⁵ Cüveynî'nin bahsettiğine göre Kabaçe, Multan halkının kayıplarının telafisi için imkânlarını sonuna kadar kullanıp maddi destek sağlamıştır.⁷⁶

1226 yılında tekrar baş gösteren Moğol tehlikesine karşı ise Gur Melikleri ile onların isteği sonucu ittifak kurulmuştur. Bu zamanda mücadele edilen bir diğer düşman ise Sivistan bölgesindeki Mansura bölgesini işgal eden Melik Han komutasındaki Kalaç kabilesi olmuştur. Fakat Nasıreddin Kabaçe, Melik Han'ın ölümüyle sonuçlanan savaştan galip şekilde Multan'a geri döndü.⁷⁷

Kabaçe, daha önce 1217 ve 1218 yıllarında vergi vermeyi reddettiği için arasının açıldığı, Lahor önlerinde iki defa kendisini yenilgiye uğratan, Delhi Türk Sultanı İltutmuş ile bu defa 1227 yılında tekrar mücadele etmek zorunda kaldı. Daha önce üstünlüğünü kabul ettiren İltutmuş artık Kabaçe'nin elindeki toprakları tamamen almakta kararlıydı. Büyük hazırlıklar sonunda harekete geçti. Nasıreddin Kabaçe ise ordusunu Amrut Kasabası önünde toplamıştı. Kısa zaman sonra Lahor Valisi Melik

⁷⁵ Ahmet, *a.g.e.*, s. 125-126.

⁷⁶ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 112.

⁷⁷ Ahmet, *a.g.e.*, s. 126.

Nasreddin Aytum'un Multan ve İltutmuş'un Uç'a doğru ilerlediği haberi geldi. İki büyük ordunun yaklaştığı haberini alan Kabaçe Bakkar Kalesi'ne çekildi. Vezirine de Uç'ta bulunan bütün hazineyi buraya taşımasını emretti. Sultan İltutmuş ise öncü kuvvetlerini gönderdikten dört gün sonra, 9 Şubat 1228'de Uç'a ulaştı. Süratle burayı kuşatma altına alan Sultan, Veziri Nizamülmülk Mehmet Cüneydî'yi de Kabaçe'nin bulunduğu Bakkar Kalesi'ne gönderdi. Üç ay süren Uç kuşatmasının sonunda kaledekiler çaresiz kalarak 5 Haziran 1228'de teslim oldular. Bu haberi alan Kabaçe ise oğlu Alâeddin'i hediyelerle birlikte İltutmuş'a gönderdi ve barış istedi. Gönderdiği heyetin geri dönmemesi üzerine Sind Nehri'ni geçmeye çalışırken kayığının ters dönmesi sonucu,⁷⁸ bir başka rivayete göre de yenilgiyi hazmedemeyerek kendini nehre atmak suretiyle intihar ederek öldü ve Multan'da 23 yıl süren Kabaçe dönemi sona erdi. Böylece birçok hazineye el koyan, Kabaçe'nin geriye kalan askerlerini ordusuna katan ve okyanusa kadar bütün Sind'e hâkim olan İltutmuş büyük bir başarıyla Delhi'ye geri dönmüş oldu.⁷⁹

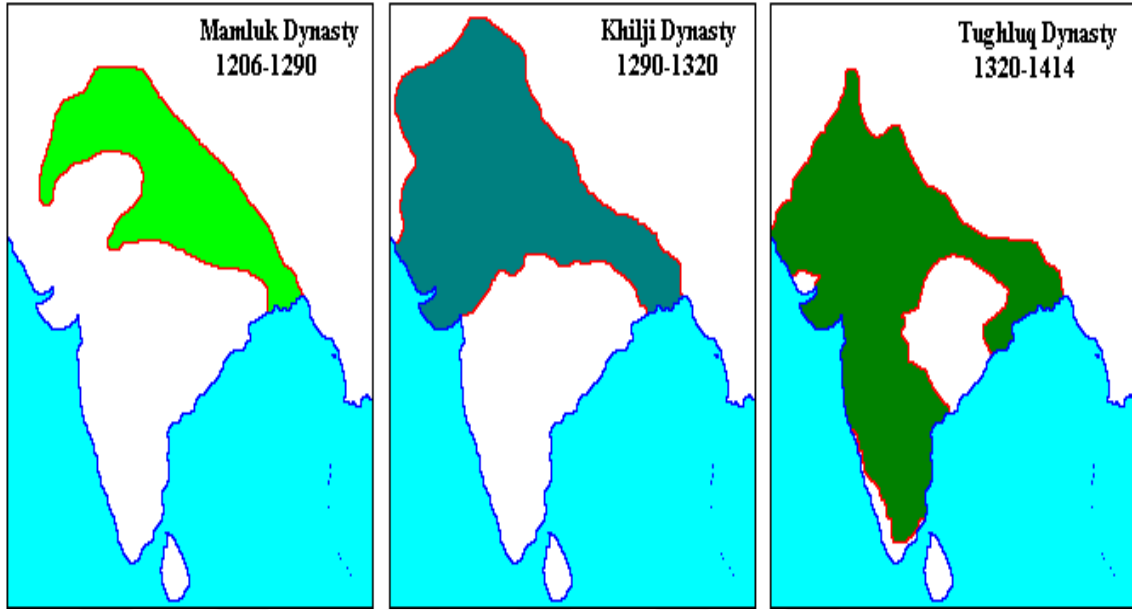
Multan, Nasıreddin Kabaçe döneminde siyasi ve kültürel açıdan önemli bir merkez haline geldi. Öyle ki Horasan, Gazne ve Gur gibi yerlerden devrin ünlü alim ve şairleri buraya göç etmiştir.⁸⁰ Bu alimler arasında en dikkat çekenlerden biri bize göre bizzat devrin en önemli ve birinci elden kaynağı olarak faydalandığımız, 1226 yılında Multan'a gelen ünlü alim Minhac-i Sirac Cüzcânî'dir. Kendisi burada iltifat görerek Nasıreddin Kabaçe tarafından Uç'da bulunan devrin yükseköğrenim kurumu sayılan Medrese-i Firuzîye'ye bugünün unvanıyla rektör olarak atanmıştır.⁸¹ Anlaşılan o ki Nasıreddin Kabaçe uzun sayılabilecek saltanatı boyunca hem dış tehditlerle mücadele etmiş hem de bölgesini ilim ve kültür başkenti yapmıştır.

⁷⁸ Cüzcânî, *a.g.e.*, s. 420-421.

⁷⁹ Ahmet, *a.g.e.*, s. 173-174.

⁸⁰ Ahmet, *a.g.e.*, s. 125.

⁸¹ Cüzcânî, *a.g.e.*, s. 419.

Resim 5: Kuruluşundan yıkılışına kadar Delhi Türk Sultanlığı'nın üç hanedan dönemindeki sınırları⁸²

1.1.2. Şemseddin İltutmuş Dönemi'nde Multan (1228-1236)

Daha önce, Multan Hâkimi Nasıreddin Kabaçe çok defa Delhi Türk Sultanı Kutbettin Aybek'i ziyaret ederek bağlılığını bildirdiğini belirtilmişti. Nasıreddin'in Aybek'in iki kızı ile evlenerek kurduğu akrabalık bağı da bu ilişkinin ne derece sağlam olduğunu kanıtlar niteliktedir. Fakat görüldüğü üzere Aybek'in vefatı sonrası çok geçmeden tamamen bağımsız hareket etmeye başlayan Nasıreddin Kabaçe, kısa sürede Sind bölgesine neredeyse tamamen hâkim oldu. Bu açıdan Multan'ın Nasıreddin döneminde Delhi Türk Sultanlığı'na bağlı olduğu kabul edilse de bölgenin doğrudan hâkimiyet altına alınması İltutmuş döneminde gerçekleşti.

Multan'ın 1228 tarihinde ele geçirilmesiyle birlikte başkent Delhi'ye dönmek üzere harekete geçen İltutmuş, İzzeddin Kebir Han Ayaz'ı buraya vali olarak görevlendirdi.⁸³ Çok geçmeden de bu görev İzzeddin Kebir'in Lahor'a atanması neticesinde Melik İhtiyareddin Karakaş Han Aytekin'e tevdi edildi.⁸⁴

1210-1236 yılları arasında 26 yıl boyunca tahtta kalan İltutmuş, Delhi Türk Sultanlığı'nın en büyük hükümdarıdır. Onun hakkında *Tabakat-ı Nasiri*'de "şimdiye

⁸² <http://www.zum.de/whkmla/histatlas/india/delhisulthist.gif>. (10.02.2018)

⁸³ Cüzcânî, *a.g.e.*, s. 455.

⁸⁴ *A.g.e.*, s. 19.

kadar bilginlere ve din adamlarına karşı bu kadar dürüst, iyi kalpli ve hürmetkâr hiçbir hükümdar gelmemiştir" yazmaktadır.⁸⁵

İltutmuş, Delhi tahtına çıktığında Sind, Multan ve Sivistan bölgeleri Nasireddin Kabaçe'nin, Delhi Aramşah'ın, Lakhnauti Kalaç meliklerinin, Lahor ve Gazne ise Taceddin Yıldız'ın kontrolü altında idi. Fakat çok zekice davranarak rakiplerini teker teker devre dışı bırakan İltutmuş, kendisini Abbasi Halifesi'ne Hindistan Sultanı olarak tanıtmayı başardı.⁸⁶

1.1.3. Rükneddin Firûz Şah Dönemi'nde Multan (Nisan 1236 - Kasım 1236)

Sultan İltutmuş'un ölümünün hemen ardından kurduğu otoritenin ve bütünlüğün çok sürmeden bozulmaya başladığı görülmektedir. Bunda onun yerine tahta geçen en büyük oğlu Rükneddin Firuz Şah'ın⁸⁷ başlıca sorumlu olduğu anlaşılıyor. Sadece altı ay tahtta kalabilen Rükneddin Firûz Şah, daha saltanatının ilk günlerinde kendini içki âlemlerine ve eğlenceye verdi ve babasından kalan hazineyi fütursuzca harcamaya başladı. Bu müsriflik öyle bir dereceye ulaşmıştı ki, fillere çok meraklı olan Rükneddin'in sarhoş olarak çok defa halk arasından etrafa altınlar saçarak geçtiği rivayet edilir. Sultanlıkta karmaşa hakim olmuş, bir anda toplumsal huzur ve devlet otoritesi kaybolmuştur. Bu durum idarede söz sahibi olan ve Kırklar⁸⁸ adı verilen devletin ileri gelenlerini rahatsız ettiği gibi birçok şehirde isyanların çıkmasına neden olmuştur. Multan Valisi Melik İzzeddin Kebir Han-ı Ayaz, Hansi Valisi Melik Seyfeddin Kûçi ve Lahor Valisi Melik Alâeddin güçlerini birleştirerek buldukları yerlerde birer birer bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Sultan kendisine karşı yapılan bu koalisyondan haberdar olur olmaz ordusunu toplayıp merkezden ayrılmaması yönünde yapılan tavsiyelere de kulak asmayarak isyanı bastırmak üzere harekete geçti. Fakat o, merkezden uzaklaşır uzaklaşmaz Rükneddin'in idaresinden rahatsız olan Türk emirler başkaldırdı. Sultan İltutmuş'un kızı Raziye Türk emirlerin de desteğiyle sultanlığını ilan etti. İsyancıların doğrudan üzerine gidemeyerek merkeze geri dönen Rükneddin, Sultan

⁸⁵ A.g.e., s. 20.

⁸⁶ Ahmet, a.g.e., s. 184.

⁸⁷ Cüzcânî, a.g.e., C. I, s. 449.

⁸⁸ Kırklar hakkında. ayrıntılı bilgi için bk., Salim Cöhçe, *Şemsi Melikleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 1986.

Raziye'yi destekleyen Türk emirler tarafından tutuklanıp yine Sultan Raziye'nin emriyle idam edildi.⁸⁹

Saltanat merkezinde bu şekilde hâkimiyet sağlandıktan sonra yapılan bir anlaşma neticesinde Multan valisi Melik İzzeddin Lahor'a gönderildi. Multan ise Melik İhtiyareddin Karakaş'ın idaresine verildi. Fakat 1239 yılına gelindiğinde burada yine isyan çıkacaktır.⁹⁰

Bu olaylardan anlaşılacağı üzere merkezî idarenin zayıf olması durumunda başlı başına stratejik önemi olan Multan bölgesine tam olarak hâkim olmak epey güçleşmiş vaziyettedir. Ancak geçici anlaşmalarla yahut yeni vali atama yoluyla bazen de askerî kuvvet zoruyla buraların merkeze bağlı kalmasına çalışıldı.

1.1.4. Sultan Raziye Dönemi'nde Multan (1236-1240)

Sultan Raziye, Şems ed-din İltutmuş'un çok sevip, saydığı ve hareminin başkadını olarak Köşk-ü Firuzî'de oturmaya layık gördüğü karısı Türkan/Terken Hatun'dan doğan kızıdır. Daha babasının sağlığında devlet işlerine gösterdiği alaka ile kazandığı önemli nüfuz ve sahip olduğu üstün idarecilik yetenekleri, tavırlarındaki cesaret ile kahramanlık, yani "hâkim olma" vasfı Sultan Şems ed-din İltutmuş'un da dikkatini çekmiş ve geleneklerine aksine evlendirilmeyerek, büyük bir titizlikle geleceğe hazırlanmıştı. Şemseddin İltutmuş'un vasiyeti kendisinden sonra kızı Raziye'nin Sultan olması yönündeydi. Fakat, Şemseddin İltutmuş'un ölümü üzerine Türk emirler bu vasiyete uymayarak Firuz Şah'ı tahta çıkardı. Raziye Sultan kısa süren saltanatı boyunca birçok siyasi olayla mücadele temek zorunda kaldı. Delhi Türk Sultanlığı ve Multan açısından kargaşa ve karışıklık dönemi denilebilecek bu dönemde Raziye saltanatının ilk zamanlarında gücünü, bir kadın yönetici olarak kendini emirlere, diğer devlet adamlarına ve halka kabul ettirmek yolunda harcamak zorunda kaldı. Nitekim hayatını da bu uğurda çaba harcarken kaybetti.⁹¹ 3 Nisan 1240 günü büyük bir

⁸⁹ Cüzcânî, *a.g.e.*, C. I, s. 457.

⁹⁰ *A.g.e.*, C. I, s. 460.

⁹¹ "Sultan Raziye, kendisine muhalif emirler tarafından tahttan indirilince iki defa etrafındaki kuvvetlerle tahtını geri almaya çalıştı. Bu girişimlerinden ikincisinde etrafındaki kuvvetlerin ve emirlerin kendisini terk etmesi sonucu savaş meydanından tek başına kaçmak zorunda kaldı. Düz bir arazide tek başına, yorgun olduğu halde aç ve susuz da kalan Raziye, bir Hindu çiftçiden istediği ekmeği yedikten sonra yorgunluğun tesiriyle uyuduğu bir sırada üzerindeki değerli elbiseleri tamah eden söz konusu Hindu çiftçi tarafından, 14 Ekim 1240 günü öldürülerek, bir tarlaya gömülmüştür. Kısa süre sonra bu durum

ordu ile Başkent'ten ayrılan Sultan Raziye Taberhinde civarına ulaştığı sırada ordusundaki Türk emir ve melikler ayaklanarak Emir-i Ahur Cemaleddin Yakut'u öldürdüler. Aynı zamanda Sultan'ı da tutuklayan bu kişiler, hapsedilmek üzere onu Taberhinde kalesine gönderdiler. Bu hadisenin Dehli'de duyulması üzerine tahta Sultan Şems ed-dın İltutmuş'un oğullarından Behram Şah geçirildi.⁹²

Bu dönemde Lahor Valisi Melik İzzeddin Kebir Han-ı Ayaz, Sultan Raziye'ye karşı isyan ederek bağımsızlığını duyurdu. Fakat Sultan'ın kararlı tutumu neticesinde ordusuyla üzerine geldiğini gören Melik İzzeddin Kebir Han-ı Ayaz anlaşma yoluna gitti. 1240 yılında yapılan bu anlaşma ile bağımsızlıktan vazgeçmekle birlikte Melik Alâeddin Karakaş'ın idaresindeki Multan'ın valiliğinin de kendisine verilmesini Sultan'a kabul ettirdi. Yine bu dönemde Gazne Hâkimi Hasan Karluk stratejik önemi olan Multan'ı ele geçirmek için burayı kuşattı. Multan Valisi Melik İzzeddin Kebir Han Ayaz

anlaşılmuş ve Raziye'nin teşhis edilen cesedi, dini merasim yerine getirilerek aynı yere tekrar defnedilmiştir. Sonraları üzerine bir kubbe de yapılan Cemne nehri kenarındaki bu kabrin bir ziyaretgah haline geldiğini Ibn Battûta haber vermektedir." Bk., Salim Cöhçe, "İlk Kadın Şairimiz Sultan Raziye'nin (1236-1240) Hayatı ve Şahsiyeti", Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, II/1, Malatya 2007, s. 118.

⁹² "Sultan Şemsed-din İltutmuş'un vasiyeti ve kendisinden sonra yerine geçecek hükümdarı bizzat belirlemesine rağmen onun ölümünden sonra Türk emir ve melikler bu keyfiyete bağlı kalmadılar"⁹². Esasen "Rükneddin" lakabıyla tahta geçirilen Firuz Şah, babasının da belirttiği üzere dirayetli bir kimse değildi. Tahta geçirilişindeki başlıca sebep de bu olmalıdır. Nitekim onun eğlence zevk ve safaya dalarak, babasının binbir güçlkle topladığı hazineyi boşaltması, gençlik gururu ile kendisini beğenmişlik içerisine düşmesi ve tecrübeli yöneticilerin sözlerine önem vermemesi yüzünden devlet idaresi tam bir kargaşa içine sürüklenmekte gecikmedi. Bu arada oğlunun basiretsiz yönetiminden istifadeyle büyük bir nüfuz kazanan Sultan'ın annesi, daha önce kışkırdığı pek çok cariyeyi çeşitli zulümlere maruz bıraktığı gibi, bunlardan bazılarını da öldürterek sarayda adaletsiz ve kanlı sahnelerin ortaya çıkmasına sebep olmaktaydı. Yine Sultan Şemseddin İltutmuş'un Raziye'nin annesinden doğan küçük oğlu Kutbeddinbizzat bu kadının verdiği emirle gözleri çıkarıldıktan sonra katledilmişti. Bunun üzerine Sultan Şemseddin İltutmuş'un o sırada Oudh muktisi bulunan oğlu Gıyâseddin Muhammed Şah, Delhi'ye götürülmekte olan Lakhnauti hazinelerini ele geçirip, civardaki bir kısım şehir ve kasabayı da yağmaladıktan sonra başkaldırmıştır. Aynı zamanda Lahor, Multan, Hansi ve Bedaun yörelerini içerisine alan büyük bir isyan hareketi de Türk emir ve melikler tarafından başlatılmış bulunuyordu. Büyük bir ordu ile isyancıları bastırmak üzere harekete geçen Sultan Rükneddin Firuz Şah, Pencab'a yönelerek Kilughari'ye ulaştığı sırada annesi de Başkent'te saltanata ortak olmaması için Raziye'yi ortadan kaldırmak amacıyla yoğun bir faaliyete girişti. Ancak, Devlethanenin damına sığınan Raziye'nin buradan yaptığı heyecanlı konuşma üzerine galeyena gelen halk, bazı meliklerle birlikte Devlethane'yi kuşatarak Sultan'ın annesini tutuklamışlar ve Raziye'yi Delhi Türk Sultanlığı tahtına oturtmuşlardır. Merkezdeki bu gelişmeler üzerine geri dönmek zorunda kalan Firuz Şah, Kilughari'ye geldiğinde ordusu tarafından da terk edilmiş ve Dehli'ye gelen bu birlikler Sultan Raziye'ye biat etmekte tereddüt göstermemişlerdir. Bu arada Başkent'ten gönderilen kuvvetler tarafından Kilughari'de yakalanan sabık Sultan, Raziye'nin "katiller katledilmelidir" emri üzerine 29 Kasım 1236'da öldürülmüştür. " bk., Cöhçe, a.g.m., s. 109-122.

bu saldırıya çok başarılı şekilde karşı koydu ve Hasan Karluk'un kuvvetlerini bozguna uğratarak kuşatmayı kaldırdı.⁹³

Sultan Raziye döneminde Multan'da bulunan darphanede yine Sultan Raziye adına madeni para basılması Multan'ın ekonomik ve ticari bakımdan önemini vurgulaması açısından kayda değer bir göstergedir.⁹⁴

Resim 6: Raziye Sultan Döneminde Multan'da bastırılan gümüş para.⁹⁵

1.1.5. Muizzeddin Behram Şah Dönemi'nde Multan (1240-1242)

Bu dönemde Hasan Karluk'a karşı yapılan başarılı müdafanın ardından bu defa Moğol kuvvetleri Multan'ı kuşattı fakat Vali Kebir Moğollara karşı da aynı başarıyı göstererek tehlikeyi bertaraf etti.⁹⁶ Bu başarı ile kendine güveni artan Kebir Han, Delhi Türk Sultanlığı'nın içinde bulunduğu siyasi buhrandan ve Moğol saldırısı ile uğraşmasından istifade ile merkezi yönetime karşı isyan ederek Multan'da

⁹³ Cüzcanî, *a.g.e.*, C. II, s. 6.

⁹⁴ <https://www.thebetterindia.com/116257/razia-sultan-first-female-ruler-delhi/> (10.02.2016).

⁹⁵ <https://www.thebetterindia.com/116257/razia-sultan-first-female-ruler-delhi/> (10.02.2016).

⁹⁶ *A.g.e.*, C. II, s. 7.

bağımsızlığını ilan etti.⁹⁷ 1241 yılında vefat edene kadar Multan'ı yöneten Kebir Han'ın yerine oğlu Taceddin Ebu Bekir yönetimi devraldı.⁹⁸

Tâceddin Ebu Bekir, idareyi ele alınca Karluklar⁹⁹ yönetim değişikliğinden istifade edip Multan'ı ele geçirmek için tekrar hücumla geçti. Fakat cesur bir şekilde bu kuşatmalara karşı koyan genç yönetici hâkimiyeti süresince şehrin işgaline izin vermedi.¹⁰⁰ Görüldüğü üzere Multan gibi stratejik önemi çok yüksek bir bölgeyi ele geçirme arzusundan hiçbir zaman vazgeçmeyen Karluklar, Hasan Karluk liderliğinde bu emellerine 1242 yılında Ebu Bekir'in vefatı neticesinde doğan boşluktan faydalanarak ulaşmış ve burayı ele geçirmişlerdir.¹⁰¹ Çalışmanın ikinci bölümünde teferruatıyla bahsedileceği üzere bu olay Moğolların burayı ele geçirme ve yağmalama konusundaki iştahını da kabartmış oluyordu.

1.1.6. Alâeddin Mesud Şah Dönemi'nde Multan (1242-1246)

Alâeddin Mesud, Behram Şah'dan sonra Delhi Türk Sultanlığı tahtına çıktığı sırada Multan, Hasan Karluk kuvvetlerinin elinde bulunuyordu. Bu durumdan istifade ile Moğollar Multan'ı ele geçirmek üzere 1245 yılında harekete geçerek bölgeyi kuşatma altına aldılar. Hasan Karluk, Moğollara karşı koyabilecek kuvveti kendinde göremediği için şehri derhal terk etmek zorunda kaldı ve Sind bölgesinin güneyine çekildi.¹⁰² Moğolların bir eli sürekli bu bölge üzerinde olmalarına rağmen onların asıl hedefi burada kalıcı olmak değil kısa vadede bölgenin ganimetlerinden faydalanmaktı. Bunu iyi bilen Delhi Türk Sultanı hemen Balaban komutasında bir orduyu şehri ele geçirmesi için Multan üzerine gönderdi. Türk kuvvetlerinin bölgeye yaklaştığı haberini alan Moğollar herhangi bir çarpışmayı göze alamayarak bölgeden ayrıldı.¹⁰³ Böylece

⁹⁷ Habibullah, *Foundation of Muslim Rule in India, Allahabad 1961*, s. 134.; Raverty, *a.g.e.*, C. II., s. 235.

⁹⁸ Habibullah, *a.g.e.*, s. 134; Cüzcânî, *a.g.e.*, C. II, s. 7.

⁹⁹ "Çinliler'in Ko-lo-lu, Ka-la-luk; müslümanların Halluh, Harluh, Harlıg; Tibetliler'in Garlog; Soğdlar'ın Grr-wgt ve Moğollar'ın Har-lu-ut şeklinde kaydettikleri karluk kelimesinin "kar yığını" veya "karışmış" anlamında olduğu ileri sürülmektedir. Karluklar Çin kaynaklarına göre Göktürk Federasyonu'nun önemli gruplarından birini oluşturuyor ve Beşbalık'ın kuzeybatısında, daha yoğun biçimde de Altay dağlarının batısındaki Kara irtiş nehriyle Tarbagatay yöresinde yaşıyorlardı. Celaeddin Harzemşah Gazne ve civarını, yaptığı savaşlarda kendisine büyük yardımları dokunan Seyfeddin Hasan Karluk'a bıraktı. Bamiyan'ı da alarak topraklarını genişleten Hasan Karluk, burada bölgeye izateten Hazara Karluk Beyliği adıyla anılan bir beylik kurdu. Sonra doğudaki mahalli Hint beyleriyle mücadele etmeye başlayıp Multan ve Pencab bölgesinde başarılar kazandı." Bk., Hüseyin Salman, "Karluk", *TDVİA*, C.XXIV, İstanbul 2001, s. 509.

¹⁰⁰ Raverty, *a.g.e.*, C. II, s. 7, Cüveynî, *a.g.e.*, s. 416.

¹⁰¹ Cüzcânî, *a.g.e.*, s. 399.

¹⁰² *a.g.e.*, s. 399, Habibullah, *a.g.e.*, s. 134.

¹⁰³ Cüzcânî, *a.g.e.*, C. I, s. 472.

herhangi bir savaş yaşamadan ele geçirilen Multan'a Balaban tarafından Keşlü Han vali olarak atanarak merkeze geri döndü.¹⁰⁴ 1246 yılında ise tekrar Moğolların bölgeyi kuşatması üzerine bu defa bizzat Sultan Alâeddin Mesud ordunun başına geçerek Moğollar üzerine yürüdü. Geçen defa olduğu gibi, Moğollar çarpışmadan Horasan taraflarına geri çekildiler. Sultan, Balaban'a orduyu Sudra nehrine kadar yürüterek düşmanlarına korku salması için görevlendirdi. Bu tam bir gövde gösterisinden ibaret olarak yapılan bir hareketti. Böyle bir zaferle Delhi tahtına geri dönen Sultan Alâeddin ise bu tarihten itibaren devlet kademesinde yaptığı icraatlardan dolayı Türk Emirlerin tepkisini çekti ve nihayetinde tutuklanarak zindana atıldı. Yerine ise Nasireddin Mahmud getirildi.¹⁰⁵

1.1.7. Nasireddin Mahmut Dönemi'nde Multan (1246-1266)

Nasireddin Mahmud, Delhi tahtına çıktığında Melik Şemseddin'i Multan'a vali olarak görevlendirdi.¹⁰⁶ Bu sırada Moğol kuvvetleri tekrar Multan'ı kuşattı. *Tabakât-ı Nasirî*'de anlatıldığına göre kuşatmayı haber alan Nasireddin Mahmut vakit kaybetmeden ordusuyla harekete geçti. Fakat buraya ulaştığında Moğollar Multan halkının 10.000 dirhem parasını gasp edip, birkaç yüz kişiyi de esir olarak yanlarına alıp çoktan buradan ayrılmışlardı.¹⁰⁷ Görünen o ki olay kısa süreli yağmalama şeklinde gerçekleşip Türk ordusunun bölgeye yaklaşmasıyla da son bulmuştur. Bu çalışmanın üçüncü bölümünde anlatılacağı üzere bölgenin Hindistan içlerine sokulmak isteyen fatihler için vazgeçilmez bir stratejik nokta sayılması, ticaret yolları güzergâhında olması, burada ticaretin son derece hareketli halde bulunması ve büyük pazar yerlerinin bulunmasından dolayı Multan, yabancıları cezp edecek bir zenginliğe sahipti. Bu sebeplerle bu bölge her devirde sahip olunmak istenen ve hâkimiyet mücadelesine sahne olan bununla birlikte de elde tutulması gayet güç olan bir yerdir. İşgale uğramasına sebep teşkil eden bu özellikler aynı zamanda Multan halkının ekonomik ve sosyal yönlerden kısa sürede kendini toparlamasını da sağlıyordu. Nitekim bu Moğol saldırısı sonrası da durum böyle oldu. Kısa zamanda bölge halkı toparlandı. Bu defa da Multan için bir başka tehlike olan Hasan Karluk ordusuyla tekrar şehrin önünde belirdi.

¹⁰⁴ A.g.e., C. II, s. 37; Habibullah, a.g.e., s. 134.

¹⁰⁵ Cüzcânî, a.g.e., C. I, s. 471.

¹⁰⁶ Seyf b. Muhammed b. Yakub Herevî, *Tarih-nâme-i Herat*, Calcutta 1944, s. 157.

¹⁰⁷ Cüzcânî, a.g.e., C. I, s. 479.

Güçlü bir orduyla 1249 yılında Multan önlerine gelen Hasan Karluk şehri kuşattı. Bu sırada Uç ve Multan bölgesinin yöneticisi olan Keşlü Han yanına 300 kadar seçme asker alarak süratle Multan'a geldi. Multan kapısına doğru şehre girmek için şiddetli ve ani bir yarma harekâtı gerçekleştirip içeri girmeyi başardı. Bu çarpışma sırasında Hasan Karluk öldü fakat ileri gelenler bunu ordudan saklayarak kuşatmaya devam ettiler. Bu sırada ordunun komutasını Hasan Karluk'un oğlu Melik Nasıreddin Muhammed devraldı. Yoğun hücumlara daha fazla karşı koyamayacağını anlayan Keşlü Han, Karluklar'a bir elçi gönderip anlaşma yoluna gitti. Böylece Multan çok kısa süreliğine de olsa 1249'da Karluklar'ın eline geçti.¹⁰⁸ Keşlü Han'ın Multan'dan ayrılıp Uç'a gitmesine izin verildi.

Multan çok geçmeden yeni fatihi ile tanıştı. Taberhindî'ye hâkim olan bir başka Melik Nusrettin Şîr Han, Karluklar'ın elinden Multan'ı, onların yerleşmesine fırsat vermeden aldı. Şîr Han, burayı kendisine bağlı olan Melik İhtiyareddin Kurez'in yönetimine bırakarak kendi merkezine döndü ve ardından Moğollarla mücadeleye girişti¹⁰⁹ Multan 1250 yılına kadar Şîr Han'a bağlı olmak kaydıyla Kurez'in yönetiminde kaldı.¹¹⁰ Cüzcanî'nin anlattığına göre Kurez, 1250 yılında Moğollarla yaptığı bir çarpışma sonucu esir aldığı bir Moğol askeri birliğini Delhi yönetimine sunmuştur.¹¹¹ Şîr Han'a bağlı bir yönetici olmasına rağmen Kurez'in ele geçirdiği esirleri Delhi yönetimine sunması nasıl yorumlanabilir. Bu olayın birkaç nedeni olabilir. Birincisi bu olay bütün Türk Meliklerin birbirleriyle çekişme halinde olsalar da ortak düşmanlara karşı işbirliği yaptıklarını gösterir ki Kurez'de böylece Moğollara karşı Sultan'ın desteğini arkasına almak istemiş olabilir. İkinci bir sebep ise Delhi Sultanı'na karşı böyle bir jest yaparak hem onun gözüne girerek ilişkilerini iyi tutabilmek hem de Sultan tarafından Multan'daki yöneticiliğinin tanınması maksadıyla böyle bir şey yapmış olabilir. Akla gelen bir diğer sebep ise Delhi yönetimine vergi olarak bu esirleri göndermiş olabileceğidir. Fakat bu düşük bir ihtimal olarak görülmektedir.

1251 yılına gelindiğinde Delhi Türk Sultanlığı'nın yönetiminde Sultan'dan sonra en çok söz sahibi ikinci adam olan Balaban Multan'ı tekrar direk olarak Sultanlığa

¹⁰⁸ Habibullah, *a.g.e.*, s. 134.

¹⁰⁹ Cüzcanî, *a.g.e.*, C. I, s. 484; Cöhçe, *a.g.e.*, s. 194.

¹¹⁰ Hemedânî, *a.g.e.*, s. 89.

¹¹¹ Cüzcanî, *a.g.e.*, C. II, s. 37.

bağlayarak Arslan Han'ı buraya vali olarak atamıştı. Her ne kadar Türk melikler dış düşmanlara özellikle de Moğollar'a karşı birçok kez kendi aralarında yardımlaşsalar da Şîr Han'ın askeri başarıları Balaban'ı endişeye belki de kıskançlığa sevk etmiştir. Bu yüzden bu stratejik mevki onun elinden alarak bir bakıma kendisine bölgede gelecekte muhtemel bir rakip olarak gördüğü Şîr Han'ın itibarını sarsmak böylece Delhi Türk Sultanlığı'nı da muhtemel bir tehlikeden korumak istemişti.

Multan'a yönetici olarak atanan Arslan Han'ın buradaki görevi ise fazla uzun sürmeyerek 1255 yılında Sultan Mahmud'un da onayıyla Multan valiliği Keşlü Han'a devredilecektir.¹¹²

Ne var ki, bir süre sonra Keşlü Han Multan'daki hâkimiyetini tam olarak tesis edip kendine olan güveni artınca Delhi Türk Sultanlığı'nın içinde bulunduğu güçsüz durumdan da istifade ile burada bağımsızlığını ilan etti.¹¹³ Hatta daha da ileri giderek Delhi Sultanı'na isyan eden diğer zümrelerle birlikte hükümdarlık merkezini kuşattı. Fakat bu girişim herhangi bir çarpışma yaşanmadan son buldu. Bu ittifaktan istediği neticeyi alamayıp Multan üzerinden mücadelesini sürdüren isyancı lider Keşlü Han çok geçmeden, Sultan'a karşı kendisine yeni bir müttefik bulmak amacıyla oğlunu İran'a, Moğollarla görüşmeye gönderdi.¹¹⁴ 1258 yılında, Türklere karşı iyi bir fırsat yakaladığını düşünen Moğol kuvvetleri bundan yararlanmak amacıyla vakit kaybetmeden Salın Noyan komutasında Multan'a geldi. Cüzcânî'nin anlattığına göre Bahadır, Keşlü Han'ın kendisine katılmasıyla birlikte sınır bölgelerinde birçok yeri yağmalayarak Gazne'ye geri döndü.¹¹⁵ Böylece Delhi tahtına karşı Moğollara güvenen Keşlü Han tam bir hayal kırıklığına uğramış oluyordu. Çünkü Moğollar Multan'a ulaşınca Türklerle ortak hareket etmemeyi tercih ettiler. Hatta Türklere olan güvensizliklerinden dolayı Keşlü Han kuvvetlerinin silahlarına el koyarak kendilerini bir bakıma güvene aldılar. Bu bakımdan Moğolların bölgede yerleşip hüküm sürme konusundaki politikaları tartışmaya değerdir. Anlaşılan Onlar burada teşkilatlanıp kalıcı olma gibi bir düşünceden ziyade ilk etapta buranın zenginliklerinden faydalanmayı daha çok önemsemektedirler. Ya da bu devirde kendilerine karşı başarılı şekilde direnç

¹¹² Habibullah, *a.g.e.*, s. 135.

¹¹³ Hemedânî, *a.g.e.*, s. 91.

¹¹⁴ Cüzcânî, *a.g.e.*, s. 313.

¹¹⁵ *A.g.e.*, s. 169-170.

gösteren Delhi Türk Sultanlığı ile çarpışmayı ertelemiş olmalıdır. Fakat bu çalışmanın Moğol istilaları ile ilgili bölümünde sebep ve sonuçlarıyla açıklanmaya çalışılacağı üzere Moğollar hiçbir zaman Hindistan'dan ellerini çekmemişlerdi.

Bu tarihlerde Multan tamamen Delhi Türk Sultanlığı idaresinden uzaklaşmış ve bu bölgede kargaşa hüküm sürmeye başlamıştır. Kısa sürede Moğollar tarafından yağmaya uğrayan şehir çevresi harabe haline geldi.¹¹⁶

Bu durum karşısında Sultan Nasireddin Mahmud'un emri üzerine 1258'de Multan'a, Keşlü Han üzerine sefer düzenlenmiştir. Bu seferi komuta eden ise bilge devlet adamı Balaban'dır. Süratli şekilde Multan'a ulaşılmış ve çok sürmeden de şehir ele geçirilmişti.¹¹⁷ Balaban'a karşı yapılan müdafaanın şiddetli olmamasının nedeni büyük olasılıkla bölge halkının geride kalan süreçten çok memnun olmamasıdır. Bu sefer sırasında Punjab taraflarında olan Keşlü Han Multan'ın düştüğü haberini alınca Bâmian taraflarına çekildi. Moğolların da desteğiyle Multan'ı iki defa kuşatan Keşlü Han bu kuşatmalarda başarısız olmuştur.¹¹⁸ Böylece kısa bir kargaşa devrinden sonra Multan yeniden doğrudan Delhi Türk Sultanlığı yönetimine bağlanmış olacaktır.

1.1.8. Gıyâseddin Balaban (Uluğ Han) Dönemi'nde Multan (1266-1287)

Bu devrin vakanüvislerinin eserlerinde 1260-1266 yılları arasındaki olaylar hakkında bilgiye rastlanmamakla birlikte diğer kaynaklarda döneme ait malumat mevcuttur. 1266 yılında Nasireddin Mahmud Şah'ın ölümüyle tahta onun yerine geçecek soyundan gelen kimse olmadığı için idarede halihazırda yetkili ve etkili olan Gıyaseddin Balaban diğer emirlerin de desteğini alarak tahta çıkmıştı. Multan açısından duruma bakılacak olursa burası bu süreçte de doğrudan olarak Delhi Türk Sultanlığı hâkimiyetinde bulunmaktadır.

1258 yılında başarılı bir seferden sonra tekrar direk olarak Sultanlığa bağlanan Multan üzerindeki Moğol baskısı devam etmekle birlikte bu devirdeki saldırılara başarıyla karşı koyuldu. Moğol saldırılarının devam edeceğini iyi bilen Gıyaseddin Balaban, Multan'dan ayrılmadan önce kale surlarını tamir ettirip istilalara karşı şehrin

¹¹⁶ İsemî, *Futûh-ul Selâtin*, (Çev. Agha Mahdi Husaîn), Bombay, 1967, s. 278.

¹¹⁷ A.g.e., s. 153.

¹¹⁸ Dasti , a.g.e., s. 25.

savunması konusunda birtakım askerî tedbirler aldı.¹¹⁹ Buranın valiliğini de oğlu Muhammed'e verdi.¹²⁰ Muhammed¹²¹ burada Moğollara karşı verdiği üstün mücadele ve Multan'daki başarılı yönetimi nedeniyle adını ölümsüzleştirdi. Balaban tarafından aynı zamanda veliaht olarak atanan Muhammed, babasının kendisine olan güvenini ve sevgisini de böylece boşa çıkarmamış hayatta kaldığı süre zarfında ona sadık kalmıştı.

1285 yılına kadar Multan'da huzur ve güven ortamı korunarak ekonomik ve sosyal hayata yeniden canlılık kazandırıldı. İstilalara karşı Gıyaseddin Balaban'ın desteğiyle Multan Valisi Muhammed şehri savundu. Fakat Multan bu defa Tımar Han komutasındaki Moğollar tarafından kuşatıldı. Yine bu saldırıya da başarıyla karşı koyan Multan Valisi Muhammed, savaşı kazanmasına rağmen, namaz kılmak için etrafında az sayıda koruma ile bulunduğu esnada bir Moğol komutanının kurduğu pusuda ok ile vurularak hayatını kaybetti.¹²²

Multan Valisi Muhammed'in ölümü zaten ihtiyarlamış olan Gıyaseddin Balaban'ı çok üzdü. Çünkü ona çok güveniyor ve Delhi tahtının da varisi olarak görüyordu. Fakat devlet işleri ile ilgilenerken bir kargaşaya mahal vermemek için Muhammed'in oğlu, torunu Keyhüsrev'i Multan'a vali olarak atadı. Kendisi de çok geçmeden, 1287 yılında, hayata gözlerini yumdu. Sultan'ın ölümü üzerine ileri gelen komutanlar ve melikler Delhi'de başka bir varis olmamasını da fırsat bilerek Gıyaseddin Balaban'ın bir diğer torunu olan Keykubad'ı¹²³ Delhi Türk Sultanı ilan ettiler. Multan'da bulunan Keyhüsrev ise bu durumu kabul etmek istemedi.¹²⁴ Keyhüsrev elinde Delhi tahtına geçebilmek için yeterince askeri güç olmadığını bildiğinden Moğollarla ittifak yaparak amacına ulaşmayı hedefliyordu.¹²⁵ Bu amaçla Moğol komutanı Tımar Han ile görüşmek için Gazne'ye dahi gitti. Esasında buna benzer durumlar taht varisleri için daha önce de yaşanmış, hiçbiri de Moğolların pek faydasını görmemişti. Anlaşılan Keyhüsrev hem çaresizlikten hem de geçmişten ders almadığından bu yolu seçmiştir.

¹¹⁹ Balaban'ın aldığı tedbirler bu çalışmanın Moğol akınlarının anlatıldığı, ikinci bölümde anlatılmıştır.

¹²⁰ Barâni, *Tarih-i Firuzşâhi*, Calcutta 1862, s. 76.

¹²¹ Kimi kaynaklarda bu isim Mehmed olarak geçer ki Türkler Peygamberlerine olan saygıdan dolayı Muhammed yerine genellikle bu ismi tercih etmişlerdir, Seyahatnâmesinde İbn Battûta tarafından ise aynı kişi halk arasında bilinen adıyla Hân Şehîd (Şahîd) olarak kaydedilmiştir. bk., İbn Battûta, *a.g.e.*, s. 626.

¹²² Barâni, *a.g.e.*, s. 122.

¹²³ Balaban'ın ikinci oğlu Buğra Han'ın oğludur.

¹²⁴ Barâni, *a.g.e.*, s. 124.

¹²⁵ Firişte, *a.g.e.*, s. 275.

Nitekim Moğollardan istediği desteği alamayarak geri dönmüştür. Sonuçta bu girişim, Sultanlığın içinde bulunduğu durumu düşmana ilan etmekten başka bir işe yaramamış, Moğol kuvvetleri Multan'a akın düzenlemek için fırsat kollamaya başlamışlardı.

Resim 7: Ghiyaseddin Balaban'ın Delhi'de bulunan kabri.¹²⁶

1.1.9. Mûizeddin Keykubad Dönemi'nde Multan (1287-1290)

Çocukluğundan itibaren iyi bir eğitim alan ve çok kültürlü biri olarak yetiştirilen Keykubad, çok fazla çaba harcamadan sultan olunca devlet işleri ile yeterince ilgilenmeyerek kendini sefahate kaptırmıştı. Bu durumdan istifade eden Nâibülmülk¹²⁷ Barânî çok zaman geçmeden devlet idaresini tamamen eline almaya başlamıştır. Bu durumdan rahatsız olan diğer meliklerin yegâne umudu ise Multan'ı yöneten Keyhüsrev'in Delhi Türk Sultanlığı tahtına geçmesi idi. Ancak Barânî çok kurnaz ve akıllı biri olduğu için bu tehlikeyi bertaraf etmekte elini çabuk tutarak Sultanı, Keyhüsrev'i ortadan kaldırma konusunda ikna etti. Sultan tarafından Delhi'ye davet edilen Keyhüsrev, Sultan'a bir mektup yazarak başına bir şey gelmeyeceği konusunda ondan söz aldı. Bu tamamen Barânî'nin bir oyunuydu. Onun asıl gayesi varisleri birer birer ortadan kaldırıp hükümdar olmaktı. Neticede, bir suikastçı ayarlayıp Keyhüsrev'i daha saltanat merkezine ulaşmadan öldürttü. Bu durumdan şüphelenmesine rağmen

¹²⁶ <http://thespeakingarch.com/splendourofdelhi/?p=135> (10.02.2016/01:15).

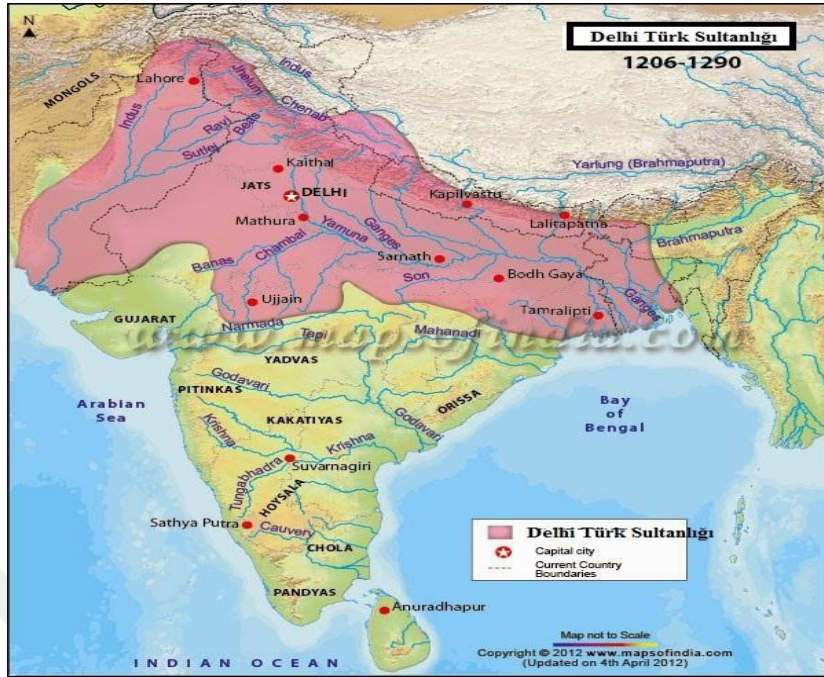
¹²⁷ Hükümdar adına devletin her işinde yetkili kılınmış ve idari yetkilerin hemen hepsini elinde tutan kimsedir. Bk., Kortel, *a.g.e.*, s. 258.

böyle bir suikastı ne Keyhüsrev ne de Delhi'deki Keyhüsrev taraftarı melikler bekliyorlardı. Bu hareketin Keykubad'ın anlamadığı şekilde bizzat hanedanı ortadan kaldırıp tahtı ele geçirmeye yönelik olduğu açıktır. Anlaşılan, Sultan bunu anlayabilecek ferasetten saltanatının ilk yıllarında oldukça uzaktı.

Keyhüsrev'in Multan'dan ayrılmasını fırsat bilip bu boşluktan faydalanmak isteyen Moğollar, Multan'a saldırıya geçti ve bölgeyi yağmaladı. Bu durumdan haberdar olan Sultan Keykubad ise bu saldırıyı püskürtmek için Delhi'den bir birlik gönderdi. Nihayetinde Moğollar bölgeden uzaklaştırıldı. Bu arada Barânî'in gerçek yüzünü görüp ondan kurtulmak isteyen Sultan, bir emirle Barânî'i Multan'a yönetici olarak atadı. Fakat çeşitli bahanelerle bu emri uygulamayı geciktiren Nâibülmülk Nizâmeddîn, daha sonra Sultan'ın emriyle uygun bir zaman bulunarak öldürüldü.¹²⁸ Böylece, Barânî tahtı ele geçirmeye muvaffak olamadan hayatını kaybetti. Ancak belli bir süre yönetimde söz sahibi olduğu kesinlikle söylenebilir.

Sultan Keykubad saltanatının son zamanlarına geldiğinde kendisinden başka hayatta kalan hanedan üyesi mevcut değildi. O, Keyhüsrev'den bir yıl sonra 1290 yılında öldü. Ölmeden önce Multan'a atadığı son yönetici ise Melik Hüseyin'dir. Aynı yıl Delhi Türk Sultanlığı tahtını bir başka Türk hanedanı olan Kalaçlar ele geçirdi. Tahtı ele geçiren kişi ise daha önce *Arz-ı Memâlik* olarak ilan edilen Celaledin Firûz Kalaç idi.

¹²⁸ Barânî, *a.g.e.*, s. 170.

Resim 8: Delhi Türk Sultanlığı 1206-1290 yılları arası sınırları¹²⁹

1.1.10. Celaledin Firûz Kalaç Dönemi'nde Multan (1290-1296)

Multan'da hüküm süren Keyhüsrev'in taht varisi olarak görülüp bir hile ile öldürülmesinden sonra bu fırsattan yararlanıp saldırılarını şiddetlendiren Moğolların akınları neticesinde Multan ekonomik, sosyal ve yönetsel anlamda tam bir kargaşa dönemine girdi. Celaledin Firûz Şah, 1290 yılında tahta çıktığında¹³⁰ bu kargaşa Multan'da zirveye ulaşmış durumda bulunuyordu. Öyle ki tarımsal faaliyetlerin bitme noktasına geldiği şehirde halk sefil bir duruma düşmüş, askerleri idare edebilecek kabiliyetli yöneticiler olmadığı için insanların can ve mal güvenliği kalmamıştı. Multan gibi stratejik bir sınır bölgesini kaybetmek istemeyen Celâleddin Firûz Şah burada tekrar sükûnu sağlamak için oğlu Erkli Han'ı Multan'a yönetici olarak atadı. Erkli Han kısa zamanda gerçekten dirayetli bir yönetim göstererek hâkimiyet sahasında güvenliği sağladı. Burada çıkan bir isyanı bastırmada gösterdiği maharet ile de kendisini ispatladı ve saygınlık kazandı.¹³¹ Fakat Multan için Moğol tehlikesi hiçbir zaman ortadan kalkmış değildi. Çok yakında 1296 yılında da Hülagü Han'ın torunu Abdullah

¹²⁹ <https://selfstudyhistory.com/2014/12/24/2-medieval-india-establishment-and-territorial-consolidation-of-the-delhi-sultanat-1206-1236/> (10.02.2016)

¹³⁰ K.S. Lal, *History Of The Khaljis*, Allahabad 1950, s. 15.

¹³¹ Barâni, *a.g.e.*, s. 184.

komutasındaki 150 bin kişilik bir Moğol ordusu Multan yakınlarındaki Baram¹³² şehrinde karargah kurdu. Delhi Sultanı, bu defaki Moğol seferinin geçmişte gerçekleşenler gibi basit bir yağma ya da istila hareketine benzemediğini, daha organize ve bölgeyi ele geçirmek üzere kararlı bir hareket olduğunu anladı. Güçlü bir orduyla düşman üzerine giderek zafer kazandı. Fakat Moğol güçlerinin toparlanmasından çekinerek Abdullah Han'ın sulh talebini kabul etti. Nihayetinde Moğollarla yapılan görüşmeler sonuç verdi ve anlaşma yapıldı. Sulh yapıldıktan sonra Moğol komutanı Abdullah Han burada anlaşma şartlarını uygulaması adına Uluğ Han'ı ve bazı Moğol komutanlarını bırakarak bölgeden ayrılmıştır. Bu anlaşmanın ardından Celaleddin Firûz Şah belki de anlaşmanın şartlarından birini yerine getirmek adına kızlarından birini Moğol Şefi aynı zamanda Cengiz Han'ın akrabası olan Uluğ Han'a eş olarak vermiştir. Ayrıca yine anlaşma şartlarından biri olarak Moğollara bölgede kalıcı bir yerleşim yeri tahsis edilmiş, buraya da 4000 civarında Moğol ailesi yerleşmiştir.¹³³ Buranın adı ise bundan sonra Mughalpura¹³⁴ olarak anılacaktır.¹³⁵ Bu şartlar dışında Multan'da Erkli Han'ın yönetimi Delhi Sultanlığı'na bağlı olarak aynen devam etmiş, 1296 yılına kadar da Multan'ı dış tehditlerden başarıyla korumuştur.¹³⁶ Bu olayların ardından 20 Temmuz 1296 yılında Celaleddin Firûz'un yeğeni Alâeddin Muhammed Kalaç, amcasını bir suikast düzenlemek suretiyle ortadan kaldırarak Delhi tahtını ele geçirdi.¹³⁷

1.1.11. Alâeddin Muhammed Kalaç Dönemi'nde Multan (1296-1316)

Alâeddin Muhammed Kalaç kendisini Sultan ilan ettiğinde hanedan üyesi olarak Multan'da bulunan Erkli Han dışında Celaleddin Firûz'un bir oğlu daha bulunmaktaydı. Celaleddin Firûz'un eşi Melike Cihan Hatun küçük yaşta olan oğlu Kadir Han'ı diğer meliklerin desteklememesine rağmen Sultan ilan ederek Alâeddin'in tahta geçmesine engel olmak istediysen de gerekli desteği bulamadığı için bunu başaramadı. Bunun ardından Multan'da bulunan Erkli Han'a bir mektup yazarak Kadir Han'ı desteklemekle

¹³² Burası Multan'a çok yakın mesafede Ravi nehri kıyısında olup İslam fetihlerinden itibaren "Baram" adı ile anılır olmuştur. Orjinal adı ise Hintli ve Batılı kayıtlarda "Sunâm" olarak geçer.

¹³³ Günümüzde Pakistan'ın kuzey bölgelerinde özellikle Muzafferabad ve çevresinde Türk ve Moğol bakiyeleri olan insanların köyleri birbirine çok yakın ve halklar arasında sıkı ilişki mevcuttur. Hatta Moğollar ve Türkler zorunlu kalmadıkça Hintlilerle evlilik bağı kurmazlar ve ancak iki halk arsında evliliğe izin verirler.

¹³⁴ "Pura" yer, şehir anlamına gelip "Mughalpura" Moğol şehri olarak geçmektedir. Günümüzde Pakistan'ın en büyük şehirlerinden biri olan Lahor sınırları içindedir.

¹³⁵ Barâni, *a.g.e.*, s. 219.

¹³⁶ *A.g.e.*, s. 140.

¹³⁷ *A.g.e.*, s. 235.

hata ettiğini ve Delhi'ye gelip tahta çıkmasının lüzumunu anlattı. Fakat Erkli Han bütün Emirlerin Alâeddin'i desteklediğini bildiğinden cevaben yazdığı mektupta Delhi'ye gelmesinin bir yararı olmayacağını ve böyle bir harekete girişmeyeceğini bildirdi.¹³⁸ Görünen o ki Multan hâkimi olarak gücünün sınırını iyi bilen Erkli Han, taht mücadelesinde taraf olmayarak şimdilik hâkimiyet sahasını güvende tutmayı tercih etmişti. Geçmişte, Delhi tahtında yaşanan rekabetlerin Multan'a olan olumsuz etkilerinin tekrarlanmaması adına bu seçim doğru görünse de Melike-i Cihan Hatun ve oğlu Kadir Han'ın ani bir kaçışla Multan'a sığınmaları¹³⁹ bu politikaya sekte vurmuştu. Bu olayı bahane eden Alâeddin Muhammed Kalaç, hâkimiyetini perçinlemek ve bütün taht namzetlerini ortadan kaldırmak üzere Multan üzerine Zafer Han ve Uluğ Han komutasında büyük bir ordu gönderdi.¹⁴⁰ Ordunun yaklaştığını gören Erkli Han, Multan'da bulunan kuvvetlerle karşı koymanın imkânsız olduğunu bildiği için en azından canlarının bağışlanması ve belki de valiliğinin devam edebilmesi adına zamanın ileri gelenlerinden, Sultan'ın da saygı duyduğu Bahaddin Zekeriya'nın torunu Şeyh Rukneddin'den arabuluculuk yapmasını istedi. Böylece yapılan anlaşma ile teslim olan Melike Cihan Hatun, oğlu Kadir Han ve Multan valisi Erkli Han, Zafer Han'a teslim oldular. Ancak onlar için hüküm çok önceden verilmişti ve Delhi'ye vardıklarında¹⁴¹ idam edildiler.¹⁴²

Boşta kalan Multan yönetimine bir süre Sultan Alâeddin tarafından halihazırda Multan'da vekildâr¹⁴³ olarak görev yapan bir Melik atandı.¹⁴⁴ Sultan, hemen ardından ise bu görevi çok güvendiği yeğeni Alp Han'a verdi. Nedenleri üzerine elimizde bilgi bulunmamakla birlikte, kaynaklarda bu iki yönetici ile ilgili çok bahis olmamasından görev sürelerinin çok kısa olduğu anlaşılıyor. Daha sonra ise Multan, bölgede Moğol tehditlerinin artması üzerine çok başarılı bir komutan olan Zafer Han'ın sorumluluğuna verildi.¹⁴⁵ Uzun yıllardır Alâeddin'in hizmetinde olan bu değerli komutan özellikle Moğol istilalarına karşı gösterdiği başarılı savunmalarla büyük saygı kazanmıştı.

¹³⁸ A.g.e., s. 245.

¹³⁹ Khan, a.g.e., s. 62.

¹⁴⁰ Lal, a.g.e., s. 65.

¹⁴¹ Günümüz tarihçilerinden bazıları da Barânî'ye dayanarak verdikleri bilgide esirlerin Delhi'ye varmadan yolda öldürüldüklerini ifade eder. Bk., Khan, a.g.e., s.66.

¹⁴² Lal, a.g.e., s. 66.

¹⁴³ Delhi Türk Sultanlığı'nda saray halkının başı, bütün saray görevlilerinin yönetiminden sorumlu. Bk., Kortel, a.g.e., s. 92.

¹⁴⁴ I.H. Qureshi, *The Administration of The Sultanate of Delhi*, Lahor 1942, s. 59.

¹⁴⁵ Barânî, a.g.e., s. 249.

Moğolların 1296 ve 1299 yıllarında Kalaçlar'ın kontrolündeki Sivistan tarafına yaptıkları iki saldırıyı da önledi ve çok sayıda düşman askerini esir aldı. Yine aynı bölgeye 1300 yılında yapılan taarruz esnasında da savaş meydanında hayatını kaybetti.¹⁴⁶

Zafer Han'ın ölümüyle beraber Multan idari açıdan bir boşluğa düşmüştür. Bu tarihlerden itibaren de kaynaklarda doğrudan Multan ile ilgili bir olaydan bahsedilmez. Ancak Moğol saldırıları dolayısıyla Multan adına rastlamaktayız. Bu biraz da Zafer Han'dan sonra buranın sorumluluğu verilen Melik Siyer Han'ın ve Tâceddin Kafur'un¹⁴⁷ Multan'ı Delhi'den idare etmelerinden kaynaklanmaktadır. Multan'ın idaresinde böyle bir yol benimsenmesinin sebebi üzerine tartışılabilir ve buradan Multan bölgesinin biraz da gözden çıkarılmak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Bu meseleyi daha iyi anlayabilmek için o devirde Delhi Türk Sultanlığı'nın içinde bulunduğu sıkıntılı durumu da hesaba katmak gerekir. Melikler'in sorumsuzca davranmalarına daha fazla dayanamayan Sultan, Moğol saldırılarını püskürtmesi için Melik Tuğluk'u Multan'a yönetici olarak gönderdi.¹⁴⁸ O da 1305 yılında bu saldırıyı başarıyla engellemiştir. İbni Battuta, Multan'ı ziyaret ettiğinde orada bulunan Camia Camii'nin dış duvarında Melik Tuğluk tarafından yazdırılan bir yazıt gördüğünü ve bu yazıtta onun ağzından "Tatarlar'la 29 kez karşılaştım ve onları bozguna uğrattım, bu sebeple Gazi Melik adını aldım " ifadesini gördüğünü anlatır.¹⁴⁹

¹⁴⁶ K.S. Lal, *a.g.e.*, s. 139.

¹⁴⁷ Barâni, *a.g.e.*, s. 260.

¹⁴⁸ *A.g.e.*, s. 322.

¹⁴⁹ İbn Battûta, *a.g.e.*, s. 580.

Resim 9: Alâeddin Muhammed Kalaç Dönemi'nde Delhi Türk Sultanlığı sınırları.¹⁵⁰

Alâeddin Muhammed Kalaç'ın 1316 yılında ölümü üzerine Delhi Türk Sultanlığı bir karışıklık devrine girdi. Tahta önce kısa süreliğine Şahabettin Ömer Şah daha sonra yine aynı yıl Kutbettin Mubarek Şah ve Kalaç hanedanını temsilen son olarak da Hüsrev Şah geçmiştir. Bunların döneminde Sultanlık içinde bulunduğu kaos ile meşgul olmuştur. Bu olayları takiben Muhammed Tuğluk, Sultanlığın başına geçmiş ve böylece Tuğluklar devri başlamıştır. Gıyaseddin unvanını alan Muhammed Tuğluk, halk arasında bilinen adıyla Gazi Melik, Delhi Türk Sultanı olunca Multan'a vali olarak

¹⁵⁰ <https://erenow.net/exams/indian-history/16.php> (10.02.2016)

Keşlü Han'ı atadı.¹⁵¹ Gıyaseddin Tuğluk'un ölümü üzerine ise onun oğlu Muhammed Şah Tuğluk Delhi Türk Sultanlığı tahtına oturdu.¹⁵²

1.1.12. Muhammed Şah Tuğluk Dönemi'nde Multan (1325-1351)

Muhammed Şah Tuğluk, babası Gıyaseddin Tuğluk'tan sonra tahta geçtiğinde, babasının sadık dostu olarak gördüğü Keşlü Han'ı görevden almayarak ona güvendiğini gösterdi. Fakat, devrin kaynaklarının her birinde farklı sebepler öne sürülmekle birlikte, çok geçmeden Muhammed Şah Tuğluk ve Keşlü Han'ın araları açıldı.¹⁵³ Sultan, kendisine itaatsizlik gösteren Keşlü'yü etkisiz hale getirmek için 1328 yılında ordusuyla Multan üzerine yürüdü ve Abohar Ovası'nda onu bozguna uğrattı. Keşlü Han ve isyana öncülük eden birçok kişi yakalanarak idam edildi.¹⁵⁴ *Seyahatnamesinde* İbn Battuta, Multan'ı 1333 yılında ziyaret ettiğinde bu isyancıların kellelerini kalede asılı olarak gördüğünü belirtir. Ancak bu olayın üzerinden beş yıl gibi uzun bir zaman geçtikten sonra hala kale duvarında kesik başların duruyor olması bazı tarihçiler tarafından gerçekçi bulunmamıştır.¹⁵⁵

Resim 10: Multan Kalesi girişlerinden olan Delhi Kapısı.¹⁵⁶

Multan valiliğine Keşlü Han'dan sonra Kıvamülmülk, ondan sonra da İmameddin Mülk getirildi.¹⁵⁷ Bu devirde ise Multan dışarıdan tehditlerle değil içerdeki

¹⁵¹ Barâni, *a.g.e.*, s. 428.

¹⁵² İbn Battûta, *a.g.e.*, C. II, s. 699.

¹⁵³ Bazı kaynaklara göre Keşlü Han ,Sultan tarafından yeni kurulan başkent Devletabad'a ailesini göndermek istememiştir. Bu yüzden Sultanla araları açılmıştır. Bk., Tarihî Firişte, C. I, s. 242.

¹⁵⁴ İbn Battûta, *a.g.e.*, C. II., s. 663.

¹⁵⁵ Eserinde Mahdi Husain'i adres gösteren H. Faiz Dasti İbn Battûta'nın iddiasının doğru olamayacağını belirtir. Bk., Dasti , *a.g.e.*, s. 31.,Bize göre ise İbn Battûta, ya ziyaretinin tarihini yanlış vermiştir ya da bir başkasından duyduğu olayı yani isyancıların kesik başlarının kaleye asıldığını nakletmiştir.

¹⁵⁶ <https://www.aaj.tv/2017/07/the-hidden-facts-of-historical-gates-of-multan> (10.02.2016).

¹⁵⁷ Dasti , *a.g.e.*, s. 31.

karışıklıkla ve Şah Afgan denilen bir kişinin isyanıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu isyancı grup ise şehrin kontrolünü ele geçirdi.¹⁵⁸ Durumu haber alan Delhi Türk Sultanı, Multan'a giderek isyanı bastırdı ve burayı tekrar İmameddin Mülk'e emanet etti.¹⁵⁹

1.2. Multan'da Delhi Türk Sultanlığı Hâkimiyetinin Sona Ermesi ve Sonrası

Delhi Türk Sultanı Muhammed Tuğluk'un vefatından sonra, 1351 yılında tahta geçen Firuz Şah, tarihi tam olarak belli olmamakla, saltanatının ilk yıllarında Aynelmülk'ü Multan'a vali olarak gönderdi. Aynelmülk burada başarılı bir yöneticilik yaptı ve onun sayesinde halk huzur içinde yaşadı. Hatta halkın refah seviyesini yükseltme adına ikta sistemi getirmek suretiyle birtakım reformlar gerçekleştirdi.¹⁶⁰

Aynelmülk'ün ölümü üzerine, 1356 yılında yine Sultan Firuz Şah tarafından Multan'a Tatar Han, Gazne'den Multan'a kadar olan bölgeye, şıkdâr¹⁶¹ olarak atandı.¹⁶² Anlaşılan Tatar Han bölgede uzun bir zaman otoritesini korudu, ancak 1376 yılında Multan'a başka bir valinin atandığı kayıtlarda mevcuttur. Bu kişi ise Sultan'a sadakatini ispat eden Merdan Devlet isminde bir meliktir ki asıl adı Ziyaeddin olmasına rağmen bu isim bizzat Sultan tarafından kendisine verilmiştir.¹⁶³

Görüldüğü üzere Firuz Şah'ın Delhi tahtında olduğu müddet boyunca genel olarak Multan'da otorite sağlanmıştı. 1388 yılında Firuz Şah'ın vefatı¹⁶⁴ üzerine bir süre taht namzetleri arasındaki rekabetten dolayı kaos ortamı oluştu ve tabii olarak Multan da bu durumdan etkilendi ve Multan Valisi bu taht mücadelesinde tarafını seçmek durumunda kaldı. Böylece Multan Hâkimi olan Afgan kökenli Seyyid Melik Nasirelmülk'ün, dolayısıyla Multan'ın askerî ve ekonomik gücünü de arkasına alan¹⁶⁵ Muhammed Şah Delhi tahtına çıktı. Bu olay Multan'ın gücünü ortaya koyması bakımından önemlidir. Multan, merkeze askerî bakımdan karşı koyacak gücü hiçbir zaman elinde bulundurmasa da taht mücadelesinde kayda değer bir desteği olması bu eyaletin gücünün sınırlarını anlamamıza yeter ölçüdedir. Kendisine destek veren Nasir

¹⁵⁸ Firişte, *a.g.e.*, C. I., s. 425.

¹⁵⁹ Dasti, *a.g.e.*, s. 32.

¹⁶⁰ Khan, *a.g.e.*, s. 65.

¹⁶¹ Bir eyaletin alt bölümü olan şıkkın idaresinden sorumlu kişiye denir. Taşra teşkilatının güvenliği, vergilerin toplanması gibi önemli görevleri vardır, Ayrıntılı bilgi için bk., Kortel, *a.g.e.*, s. 283.

¹⁶² Sahrindî, *a.g.e.*, s. 127.

¹⁶³ *A.g.e.*, s. 133.

¹⁶⁴ *A.g.e.*, s. 140.

¹⁶⁵ Sahrindî, *a.g.e.*, s. 146-147; Khan, *a.g.e.*, s. 67.

el Mülk'e, Hızır Han unvanını veren Sultan, kendi döneminin başında onun valiliğini de böylece resmi olarak Sultanlık nezdinde teyit etmiş oldu.¹⁶⁶

Hızır Han'ın Multan'daki otoritesi 1395 yılına gelindiğinde Depalpur Valisi Sarang Han Lodi ile giriştiği rekabetle birlikte yıkıldı. Bu sırada, kaos içinde ancak merkezi savunmak durumunda olan ve eyaletlere müdahale edecek kudretten uzak olan Delhi Türk Sultanlığı'ndan destek bulamayan Hızır Han, kendi ordusundan bir miktar kuvvetin de Sarang Han Lodi ordusu saflarına geçmesi dolayısıyla bu mücadeleden yenik ayrılarak Mevat taraflarına çekildi.¹⁶⁷ Bölgedeki otoritesini yeniden kazanmak isteyen Hızır Han devrin en büyük fatihi olan Emir Timur'u Hindistan'a davet etti. Bu sürede Lodiler Multan'da hâkimiyetlerini kurdular.

Hızır Han, Türk soyundan olmamasına rağmen Delhi Türk Sultanlığı'na bağlı bir vali (mukti) olarak 1389'dan 1395'e kadar Multan'ı yönetti. Nitekim onun hâkimiyetini kaybetmesiyle birlikte de Türkler bölge üzerindeki bütün haklarını yitirdi. Multan bu tarihten itibaren Delhi Türk Sultanlığı hâkimiyetinden çıkmış oldu.

Multan, Nasireddin Kabaçe'den itibaren, zaman zaman isyanlara ve bağımsızlık hareketlerine sahne olup değişik zamanlarda kısa süreliğine merkezden ayrılsa da, 189 yıl boyunca Delhi Türk Sultanlığı'nın bir eyaleti olarak kalmıştı. Stratejik konumu, güçlü ekonomisi ve barındırdığı askerî güç bakımından Delhi Türk Sultanlığı'na büyük katkılar sağlayan bu eyalet, askeri anlamda en güçlü devrini Gıyaseddin Balaban zamanında onun burada kurduğu karargâh sayesinde yaşadı. Bu sayede Moğol istilalarının önüne geçilip şehrin harap olması engellendiği gibi kültürel, sosyal ve ekonomik yönlerden gelişme kaydedildi.

Sınır eyaleti olması nedeniyle Delhi Sultanları Multan'a büyük önem verdi. Valiler doğrudan hükümdar tarafından atanıyordu. Buraya vali atama konusunu değerlendirecek olursak, farklı dönemlerde Sultanlığın içinde bulunduğu politik duruma göre değişik stratejilerin izlendiğini görürüz. Çoğu zaman Sultanlar kendi evlatlarını ya

¹⁶⁶ A.g.e., s. 147.

¹⁶⁷ Khan, a.g.e., s. 67. Yazar burada devrin bazı kaynaklarına göre Hızır Han'ın bu savaşta yakalanıp Emir Timur'un fethine kadar Multan'da esir edilmiş olduğundan bahseder ki bizce bu iddianın doğru olma olasılığı düşüktür. Çünkü Sarang Han'ın kendi soyundan olmayan ve kendisi için tehlike oluşturan hatta Emir Timur'u buralara sefer için teşvik eden bir düşmanını öldürmemesi akla yatkın değildir.. Bundan dolayı, Hızır Han'ın kaçmış olma ihtimali daha yüksektir.

da yakın akrabalarını, yeğenlerini Multan'da görevlendirmişlerdir. İkinci sırada ise en güvendikleri ya da kendilerine rakip olabilecek devlet adamlarını veya komutanları merkezden bu eyalete göndermişlerdir. Üçüncü sıraya koyacağımız Multan valileri ise bir oldubitti sonucu bölgede hâkimiyet kuran ve devletin içinde bulunduğu zayıf durumdan dolayı ehven-i şer olarak görülerek istemeyerek de olsa görevleri onaylananlardır. Bu üç sınıftan da merkeze sadakatle eyaleti başarıyla yönetenler olduğu gibi ilk fırsatta merkeze başkaldıran hatta Delhi tahtını ele geçirmeye çalışan kimi zamanda bunu başarabilen yöneticiler çıkmıştır. Sultan'ın oğullarından birini veyahut yakın akrabalarından birini Multan'a göndermesinin de farklı sebepleri olabilir. Bunları her devrin siyasi şartlarına göre değerlendirmek gerekir. İfade ettiğimiz üzere ya çok güvendikleri evlatlarının böyle önemli ve her daim olaylı bir bölgede tecrübe kazanmalarını istemişler ya da taht mücadelesinde rakip olarak görüp merkezden uzaklaştırmak içinde bu görevlendirmeyi yapmış olabilirler.

Nihayetinde, çalışmanın giriş bölümünde ifade edildiği üzere, Hindistan kapısının anahtarı olarak görülen Multan'ın kaybedilmesi olayı Delhi Türk Sultanlığı'nın da sonunu hızlandırmış, dokuz yıllık bir kaos döneminden sonra da 1414 yılında bölgenin kültüründe, tarihinde etkisi günümüze kadar devam eden derin izler bırakan Delhi'deki Türk hakimiyeti son bulmuştur. Ne var ki bu zamanda yapılan icraatların etkileri hiçbir zaman yok olmayacak ve Türkler, Hindistan tarihine yön vermeye her devirde olduğu gibi Babür devrinde de devam edeceklerdir.

Multan'ın Delhi Türk Sultanlığı hâkimiyetinden çıkması burayı bir bakıma Moğol istilaları için savunmasız hale getirmişti. 1397 yılında Emir Timur, torunu Pir Muhammed Cihangir'i bir ordu ile bölgeye gönderdi.¹⁶⁸ İlk olarak Uç bölgesine ulaşarak burada karşısına çıkan kuvvetleri bozguna uğratan Cihangir, vakit kaybetmeden Multan'a yöneldi. Multan'da karşısında daha güçlü bir direnişle karşılaştı ve Multan Kalesi'ni üç ay boyunca kuşatma altında tuttu. Kuşatmayı sürdürmekte kararlı olmasına rağmen bir taarruz esnasında Sarang Han kuvvetleri tarafından öldürüldü. Böylece kuşatma başarısızlıkla sonuçlandı. Multan'daki direnişi kırmak isteyen Emir Timur bu

¹⁶⁸ Mahdi Hussain, *Tughluq Dynasty*, Calcutta 1963, s. 461.

haberi alınca takviye kuvvetlerle gelip kuşatmayı devam ettirdi ve direnişi kırarak 1398 yılı Ekim ayında Sarang Han'ı yenilgiye uğrattı ve böylece Multan'a hâkim oldu.¹⁶⁹

Emir Timur Semerkand'a geri dönerken kendisini buraların fethi için davet eden Hızır Han'a Uç, Multan, Depalpur ve Delhi bölgesinin sorumluluğunu verdi. Hızır Han böylelikle Timur'a bağlı olarak da olsa 1399 Mart'ından itibaren burada tek güç olarak kaldı.¹⁷⁰ Bu tarihten 15 yıl sonra da, 1414 yılı Temmuz ayında Delhi'de Seyyid Hanedanlığı'nın kurucusu olarak bağımsızlığını ilan etti. Aradan geçen bu zamanda Multan'da idari bakımdan çok fazla bir değişiklik olup olmadığı konusunda kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte en azından buranın kontrolünün Hızır Han'a bağlı yöneticilerin elinde olduğu bilinmektedir.

Seyyid Hanedanlığının 1451 tarihinde Delhi tahtından düşmesiyle birlikte Sultanlık Afgan kökenli Lodiler tarafından 1526 yılına kadar yönetilmiş ve Multan yine merkezden gönderilen valiler tarafından yönetilmeye devam etmiştir. Esasen Multan ne Seyyidler ne de Lodiler döneminde eski canlılığını koruyabilmiş ve nihayet 1526 yılında Zahirreddin Muhammed Bâbü¹⁷¹ tarafından Delhi'de kurulan Hindistan Türk İmparatorluğu ile birlikte hem Hindistan hem de Multan için yeni bir dönem başlamıştır. Bu büyük devlet ise 1858 yılına kadar varlığını devam ettirerek bölgede etkisi hala devam eden derin izler bırakmıştır. Bu tarihten itibaren ise Hindistan büyük oranda İngiliz sömürgesi altına girmiştir. Hindistan bu sömürgeci ancak 1947 yılında kurtulabilmiştir. Müslümanlar ise Muhammed Ali Cinnah¹⁷² liderliğinde bu bağımsızlık

¹⁶⁹ Sahrindî, a.g.e., s. 166-167.

¹⁷⁰ A.g.e., s. 183.

¹⁷¹ 6 Muharrem H.888'de (14 Şubat 1483) Fergana'da doğdu . Babası Timur'un torunlarından Fergana hakimi Ömer Şeyh, annesi Cengiz' in torunlarından Yunus Han'ın kızı Kutluğ Nigar Hanım'dır. Babür'ün siyasi mücadeleleri üç ana bölümde ele alınabilir: Fergana hâkimiyeti (1494-1504), Kabil hâkimiyeti (1504- 1526) ve Hindistan hâkimiyeti (1526-1530). Babür kesin ve büyük Hindistan seferini 1525'te yaptı. Önce Pencap' ı istila ettikten sonra Delhi üzerine yürüdü. Bu sırada Kuzey Hindistan Afgan Lodiler tarafından idare edilmekteydi. İbrahim Lodi'nin yakınları olan Lahor valisi ve Alem Han ile arası iyi değildi. Babür, Lodi baş şehrine giden yol üzerinden hareket ederek Panipat yakınlarına geldi. Karargahını burada kurdu. Kale önlerindeki aynı adı taşıyan ovada Babürlü ve Lodi kuvvetleri Nisan 1526'da karşı karşıya geldiler. Lodi ordusu çok kalabalıktı ve ordu da 1000 kadar fil de yer alıyordu . Babür' ün ordusu ise 12.000 civarında idi. Osmanlı savaş nizamını uygulayan ve ateşli silahlar kullanan Babür karşısında İbrahim Lodi büyük bir yenilgiye uğradı ve öldürüldü. Onun ölümüyle Lodiler'in hâkimiyeti sona erdi. Babür bu seferden sonra Delhi ve Agra'yı da süratle ele geçirdi ve Babürlü hanedanını kurdu. (1526) Bk. Enver Konukçu, "Bâbü", TDVİA, C. IV., İstanbul 1991, s. 395-396.

¹⁷² 25 Aralık 1876'da doğdu . Aslen Hindistan'ın Kathiavar bölgesinden gelerek Karaçi'ye yerleşen ve ticaretle uğraşan Hoca ismailieri'nden orta halli bir ailenin çocuğudur. II. Dünya Savaşı'nda zor durumda kalan İngiltere Hindistan'dan daha fazla asker almayı düşünürken Hindular onların ülkeyi bir an önce terketmelerini istiyor, müslümanlarla aralarındaki meseleleri İngiltere'den kurtulduktan sonra

hareketini desteklemekle ve de İngilizlerle yapılan müzakerelere katılmakla birlikte ayrı bir devlet kurmakta ısrarcı olarak bu günkü Pakistan İslam Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan etmişlerdir. Multan ise 1947 yılından itibaren Pakistan sınırları içinde kalmakla birlikte varlığını ve önemini günümüzde de devam ettirmektedir.

görüşmeyi teklif ediyorlardı. İngilizler'den sonra, yalnız Hindular'ın insafına kalmak istemeyen Cinnah buna karşı All India Muslim League'in Karaçi'de yapılan toplantısında (24 Aralık 1943) "böl ve git" sloganını ortaya attı. 26 Aralık 1943'te bağımsız ülke için rapor hazırlayacak bir komite kuruldu. Cinnah'a göre Hindistan müslümanları ayrı bir kültür, medeniyet, dil, edebiyat, sanat, mimari anlayışını benimsemiş, isimleri, değerleri, hukukları ve ahlak anlayışları ile adetleri, takvimleri, tarihleri, gelenekleri, ümitleri, temayülleri ve nihayet hayata bakışların daki farklılıkları açısından ayrı bir milleti ve bu milletin müstakil bir devleti ve toprağı olmalıydı. 2 Aralık 1946'da Londra'da yapılan uzlaştırma toplantısının da başarısızlıkla sona ermesi üzerine 20 Şubat 1947'de İngiliz Başbakanı Clement R. Attlee, Haziran 1948'den önce yönetim sorumluluğunun yerli halka devredileceğini, eğer o zamana kadar bir anayasa hazır olmazsa kararı kendilerinin vereceğini duyurdu. İngiliz birliklerinin ülkelerine dönmeye başlaması üzerine geçici hükümetin aczini de göz önüne alan genel vali Lord Mountbatten, İngiliz hükümetinden bölünmenin 15 Ağustos 1947'de gerçekleştirilmesini istedi ve teklifi kabul edildi. İki toplumun da ayrılma planını benimsernesi üzerine durum 3 Haziran 1947 akşamı Delhi Radyosu'ndan Mountbatten, Cinnah ve Nehru tarafından halka resmen duyuruldu. Duyurunun arkasından All India Muslim League Cinnah'ı Pakistan'ın genel valisi seçti. İngilizler'in Hindistan- a bağımsızlık veren kanunu da (India Independence Act) 15 Temmuz'da Avam Kamarası'ndan, 18 Temmuz'da Lordlar Kamarası ndan geçti ve Cinnah 7 Ağustos'ta Delhi' den Karaçi'ye Pakistan'ın ilk genel valisi sıfatıyla geldi. Bk., Rekin Ertem, "Cinnah", TDVİA, C. VIII, İstanbul 1993, s. 16-18.

2. BÖLÜM

DELHİ TÜRK SULTANLIĞI DÖNEMİ'NDE MULTAN'A YAPILAN MOĞOL AKINLARI ve ETKİLERİ

2.1. Multan'a Yapılan Moğol Akınları

Hindistan topraklarını ele geçirmek ve bunun sürekliliğini sağlamak isteyen bütün yabancı güçler için çok önemli bir kale durumunda olan Multan'a yapılan Moğol akınları amaç ve kapsam bakımından iki safhaya ayrılır. İlk başlarda Hindistan topraklarının ve dolayısıyla Multan bölgesinin zenginliğinden istifade ederek kısa süreli yağma hareketlerine girişen Moğollar, daha sonraları Delhi Türk Sultanlığı'nın askerî anlamda zayıflamasıyla birlikte bölgedeki otorite boşluğundan faydalanarak burayı tamamen ele geçirmek maksadıyla seferler düzenlemişlerdir.

Hindistan'a, daha önce akınlar düzenleyen Gazneliler ve Gurlular gibi kuzeyden giren Moğollar da, Kuzey Hindistan'ı Afganistan ve Maverâünnehr'e bağlayan Bolan, Gamel, Toçi, Kurram ve Hayber geçitleri üzerinden gelerek Lahor, Multan ve Uç gibi bölgenin en önemli kalelerini karşılarında buldular.¹⁷³

Delhi Türk Sultanlığı'nın Kutbettin Aybek tarafından kurulduğu yıl olan 1206'da, Cengiz Han Moğolları bir bayrak altında toplamıştı. Cengiz Han, ordusuyla ilk olarak Çin'e ve Asya'nın doğusuna, Türkistan olarak adlandırılan bölgeye doğru yöneldi. 1215 yılına kadar Çin topraklarının önemli bir bölümüne hâkim olması diğer başıboş Orta Asya topluluklarının da Cengiz Han'ın etrafında toplanmasına neden oldu.

Cengiz Han önderliğindeki Moğollar 1221 yılında Afganistan ve Horasan'ın fethi için harekete geçtiklerinde karşılıklarına çıkan ilk güç Celaleddin Harzemşah liderliğindeki Harzemşahlar Devleti'ydi. Aynı yıl yapılan Sind Muharebesi'nde ordusunun bölünmesi üzerine Cengiz Han kuvvetleri karşısında tutunamayan Celaleddin bir kaç bin kişilik ordusu ile Sind'i geçerek Hindistan'a.¹⁷⁴ Bu durum karşısında ilk başta Moğol güçleri Celaleddin'i takip etmek yerine Sind'e geri çekildi.¹⁷⁵ Zor durumda olan Celaleddin, Delhi'ye geçerek Delhi Türk Sultanı İltutmuş'a,

¹⁷³ Cöhçe, *a.g.e.*, s. 3; Durak, *a.g.e.*, s. 1-2.

¹⁷⁴ Bayur, *a.g.e.*, C. I, s. 378.

¹⁷⁵ Mahajan, *a.g.e.*, s. 81.

Moğollar'a karşı ortak hareket etmek teklifiyle, elçi gönderdi.¹⁷⁶ Fakat topraklarına yaklaşmakta olan tehlikenin farkında olan İltutmuş bunu reddetti.¹⁷⁷

Cengiz Han, 1222 yılında oğlu Çağatay komutasındaki yirmi bin kişilik orduyu Celeleddin'i takip etmek üzere Hindistan'a gönderdi. Çağatay, burada Celeleddin ile karşılaşmadan geri döndü. Cengiz Han bu defa da, aynı maksatla Tokşin emrinde bir kuvveti bölgeye sevk etti. Tokşin, Multan üzerine hücum ettiyse de Multan Hakimi Nasıreddin Kabaçe'nin başarılı savunması ve sıcakların da etkisi ile Gazne'ye geri çekilmek zorunda kaldı. Fakat bu çekilme esnasında Multan civarındaki köylerin büyük bölümü Moğollar tarafından yağmalandı. Celeleddin Harzemşah ise bu kuşatmadan önce çoktan bölgeden uzaklaşmıştı.¹⁷⁸

Cengiz Han'ın Harzemşahlar üzerine yaptığı bu baskı, binlerce Türk'ün Hindistan'a gelerek İltutmuş ve Nasıreddin Kabaçe'ye sığınmalarına neden oldu. Bu durum Delhi Türk Sultanlığı'nı Moğol tehlikesi ile karşı karşıya bıraktı. Diğer taraftan bu göç vesilesiyle Hindistan'da Türk nüfusu artmaya başladı ve bölgede Türk kültürü daha hızlı bir şekilde yerleşme imkânı buldu. Bunun yanında Moğolların, Multan'da Nasıreddin Kabaçe ile mücadelesini fırsat olarak değerlendiren Delhi Türk Sultanı İltutmuş, Hindistan Türklüğü'nü birleştirip yabancı istilacılara karşı savunma tedbirleri almak için zaman kazandı.¹⁷⁹

Bu hadiselerden sonra 1223 yılına gelindiğinde Cengiz Han, Çin'e düzenleyeceği sefer için ordusunun Delhi Türk Sultanlığı topraklarından geçmesi için Sultan İltutmuş'tan izin istedi. Fakat anlaşılabilir ki, İltutmuş buna izin vermemişti.¹⁸⁰ Cengiz Han'ın 1226 yılında ölümüne¹⁸¹ kadar olan kısa sürede Delhi Türk Sultanlığı topraklarına ve dolayısıyla Multan'a başka bir Moğol akını gerçekleşmedi. Cengiz Han'ın yerine geçen Ögeday zamanında Moğollar, öncekilerin aksine daha çok doğuya değil de batıya seferler düzenlemeye ağırlık verseler de Hindistan içlerinde en ufak kargaşa ya da otorite boşluğu sezdiklerinde Delhi Türk Sultanlığı üzerine ordu

¹⁷⁶ Durak, *a.g.e.*, s. 34.

¹⁷⁷ Mahajan, *a.g.e.*, s. 78.

¹⁷⁸ Srivastava, *a.g.e.*, s. 100; Hussain, *a.g.e.*, s. 125; Cöhçe, *a.g.e.*, s. 45; Durak, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁷⁹ Bayur, *a.g.e.*, C.1, s. 279.

¹⁸⁰ Cöhçe, *a.g.e.*, s. 46; Durak, *a.g.e.*, s. 34.

¹⁸¹ Renne Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul 2014, s. 243.

göndermekten de geri kalmadı. Bu sıralarda Ögeday önderliğindeki Moğollar Çin'in Kuzeyini ve Kore'yi ve de İran'ı işgal etti.

Moğollar karşısında tutunamayan Celaleddin Harzemşah'ın oğlu Celaleddin Mengiberdi Multan taraflarına kaçtı. Onu takip etmek üzere peşinden gelen Moğol komutanı Tahsin 1227'de Multan'ı kuşattı.¹⁸² Fakat şehri çevreleyen güçlü duvarlar ve hendekler işini bir hayli zorlaştırdı. Bununla birlikte şehir halkının da Multan Hâkimi Nasireddin Kabaçe güçleri tarafından yapılan savunmaya destek vermesi neticesinde Moğollar geri çekilmek zorunda kaldı. Moğol tacizlerine karşı koymaya çalışan Nasireddin'in bir diğer rakibi de vasisi konumundaki Delhi Türk Sultanı İltutmuş idi. Çünkü o, buradaki özerkliğini kaybetmek istemiyordu. Nitekim İltutmuş, Moğol hücumları neticesinde askerî olarak yorgun düşen Multan'ı 1228 yılında ele geçirdi.¹⁸³ Bu tarihten itibaren, şimdiye kadar yarı bağımsız olan Multan, doğrudan Delhi Türk Sultanlığı'na bağlandı. Şehrin stratejik öneminin farkında olan İltutmuş burada kendi eliyle yeni bir yönetim belirledi. Yaptığı en önemli icraat ise Multan'da istilacılara karşı bölgenin savunulması için güçlü bir askerî birlik kurmak oldu. 1236 yılında vefat edene kadar da bu tedbirlerin karşılığını müspet yönde aldı. Böylece Multan halkı uzun bir süre büyük çaplı bir saldırı ve yağmaya maruz kalmadı.¹⁸⁴

Sultan İltutmuş'un ölümü üzerine devletin ileri gelenleri arasında tahta kimin çıkacağı konusunda anlaşmazlık çıktı. Bunu fırsat bilen Hasan Karluk Multan üzerine büyük bir ordu ile sefer düzenledi. Bu seferin amacı yağma olmayıp Multan'ı tamamen ele geçirip buraya yerleşmek ve böylece Hindistan içlerine ilerlemektir. Fakat Multan Valisi'nin başarılı savunması karşısında hiçbir şey elde edemedi geri çekildi.¹⁸⁵ Delhi Türk Sultanlığı tahtına 1236 yılında, devlet işlerinde tecrübesiz olan Rukneddin Firuz'un geçmesini fırsat bilen Multan Valisi Kebir Han, Sultan'a itaatsizlik göstermeye başladı.¹⁸⁶ Bu nedenle Multan valiliğinden alınarak Lahor'a yine vali olarak tayin edildi.

¹⁸² Khan, *a.g.e.*, s.52; Dasti, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁸³ Cüzcânî, II, s. 173, Dasti, *a.g.e.*, s. 18.

¹⁸⁴ Dasti, *a.g.e.*, s. 18.

¹⁸⁵ Cüzcânî, II, s. 731, Dasti, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁸⁶ Hemedani, Agha Husain, *The Frontier Policy of The Delhi Sultans*, İslamabad 1986, s. 63; Dasti, *a.g.e.*, s. 19.

Yerine ise Lahor Valisi Melik Karakaş Multan'a vali oldu.¹⁸⁷ Fakat bu değişiklik çok uzun sürmedi ve Sultan Raziye Delhi Türk Sultanı olunca bu atamaları iptal etti.

Sultan Raziye devletin ileri gelenleri tarafından tahttan indirilerek hapis haneye atıldı ve devletin başına Muizzeddin Behram Şah getirildi. Yönetim değişikliğinden kaynaklanan karışıklıktan istifade etmek isteyen Moğol hükümdarı Ögeday, 1241 yılında Tayir komutasında bir orduyu Hindistan'a gönderdi. Bu ordu ilk önce Multan üzerine hücum etti. Moğol ordusu, bu sırada Multan emiri olan Kebir Han'ın savunmasını aşamayacağını anlayınca yönünü Lahor'a çevirdi. Lahor valisi melik İhtiyareddin Karakaş hazırlıksız yakalandığı için bu saldırıya karşı duramadı ve Delhi'ye çekildi.¹⁸⁸ 23 Aralık 1241'de Lahor Moğollar tarafından işgal edildi. Delhi Sultanı Behram Şah Lahor'u işgalden kurtarmak için ordu toplayıp harekete geçtiği sırada Moğollar elde ettikleri ganimetlerle birlikte şehri aniden terk etti.¹⁸⁹ Moğolların bu ani geri çekilişinin sebebi ise Moğol hükümdarı Ögeday'ın 11 Aralık 1241'de vefat etmesiydi.¹⁹⁰ Bu olay üzerine Moğol yabguları dört bir tarafta devam eden seferleri bir süreliğine sonlandırdı. Böylece hali hazırda iç karışıklıklarla mücadele eden Delhi Türk Sultanlığı en azından, yıpratıcı Moğol akınlarına dört yıl kadar maruz kalmaktan kurtuldu. Fakat Delhi Türk Sultanlığı'na bağlı Multan emirlerinin çoğunun gelenek haline getirdiği üzere Sultanlık merkezinin zor durumda olmasını fırsat bilen Kebir Han da başına buyruk bir hareketle hemen Multan'ın komşusu konumunda ve Sultanlığa bağlı bir merkez olan Uç'un hâkimiyetini ele geçirdi.¹⁹¹ 1241 yılı sonunda vefat edene kadar bölgede söz sahibi olan Kebir Han yerini oğlu Taceddin Ebubekir'e bıraktı.¹⁹²

Kebir Han'ın ölüm haberini alan Hasan Karluk bu fırsattan yararlanmak için Multan'a saldırdı. Ancak Taceddin Ebubekir genç ve tecrübesiz olmasına rağmen şehrin savunmasında başarılı olarak Karlukları geri püskürtmeyi başardı. Anlaşılan o ki bu başarısızlığa rağmen Multan'ın zenginliğinden vazgeçmek istemeyen Hasan Karluk buraya defalarca sefer düzenledi ise de hiç birinde istediğini elde edemedi. Aradan çok fazla zaman geçmeden Taceddin vefat etti. Böylece Hasan Karluk emeline ulaşmak için

¹⁸⁷ Cüzcanî, *a.g.e.*, II, s. 633.

¹⁸⁸ Barânî Ahmed, *Tabakatı Ekberi*, Calcutta 1931-35, s. 69.

¹⁸⁹ Cüzcanî, *a.g.e.*, I, s. 446.

¹⁹⁰ Ahmad, *a.g.e.*, s. 91.

¹⁹¹ Habibullah, *Foundation of Muslim Rule in India*, Allahabad 1961, s. 134; Cüzcanî, *a.g.e.*, C. I, s. 235; Dasti, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁹² Habibullah, *a.g.e.*, s. 134.

beklediği şansı kullandı.¹⁹³ Multan, 1242 yılında Karluklar tarafından işgal edildi. Bu sırada Delhi tahtında Alâeddin Mesud Şah (1242-1246) oturuyordu. Bu işgalden üç yıl sonra, Karlukları kolay rakip olarak gören Moğol kuvvetleri, 1245 tarihinde Multan'ı yağmalamak üzere harekete geçti. Moğolların yaklaştığını öğrenen Hasan Karluk askerleriyle birlikte şehri tahliye ederek Sind bölgesinin güney tarafına çekildi.¹⁹⁴ Delhi Türk Sultanı Alâeddin Mesud Şah bölgedeki kargaşadan istifade ile burada tekrar otoriteyi ele geçireceğini düşünerek Gıyaseddin Balaban komutasındaki bir orduyu Multan'a sevk etti. Türk ordusu Multan'a varmadan, Moğollar şehirden elde ettikleri yüklü miktarda ganimetle buradan ayrıldı.¹⁹⁵ Bu olay neticesinde Türk Sultanlığı Multan'a tekrar hâkim oldu. Sultan'ın emriyle Keşlü Han buraya vali olarak atandı.¹⁹⁶

Moğollar neredeyse her yıl Hindistan'daki farklı bölgelere ve komşu oldukları diğer ülkelere düzenli akınlar yapıp ganimet elde etmeyi devlet politikası haline getirmişti. Elde edilen ganimetler genelde yükte hafif pahada ağır olan para ve değerli madenler, kıymetli eşyalar, ipek kumaş vb. idi. Bundan başka o devirlerde iyi bir kazanç kapısı olarak kölelik yaygındı ve köleler elde edilen ganimetler içinde önemli bir yere sahipti. Bu kapsamda, hafif süvari birliklerinden teşkil edilen hızlı ve seri hareket kabiliyetine sahip Moğol kuvvetleri için bir yere hücum edip geri çekilmek kısa zamanda mümkün olmaktaydı. Nitekim Moğollar 1246 yılında tekrar Multan'a akın düzenledi ve şehri yağmaladı. Bu sırada Delhi tahtına geçen Nasıreddin Mahmud emriyle, 12 Kasım 1246 yılında Delhi'den yola çıkan Balaban komutasındaki ordu yardım için Multan'a hareket etti. Balaban'ın, ordusuyla 10 Mart 1247'de Lahor yakınındaki Ravi nehrini geçtiği haberini alan¹⁹⁷ Moğollar el koydukları ganimetlerle buradan ayrıldı.¹⁹⁸ Bu olay *Tarihname-i Herat*'ta Yakub Herevî tarafından biraz farklı anlatılır. Ona göre 14 gün süren şiddetli Moğol kuşatması karşısında çaresiz kalan Multan Valisi, Şeyh Bahâeddin Zekeriya'dan arabulucu olmasını istemişti. Onun

¹⁹³Cüzcânî, *a.g.e.*, C. I, s. 399.

¹⁹⁴*A.g.e.*, s. 399.

¹⁹⁵*A.g.e.*, s. 200-287.

¹⁹⁶*A.g.e.*, s. 269.

¹⁹⁷Mahajan, *a.g.e.*, s. 90.

¹⁹⁸Cüzcânî, *a.g.e.*, C. I, s. 472.

vasıtasıyla yapılan barış neticesinde ise Moğollar, 100 bin dinar, 100 köle ve çok miktarda kıymetli dokuma kumaş karşılığında kuşatmayı kaldırıp geri çekilmişlerdi.¹⁹⁹

Multan'a ulaşan Balaban, sınır bölgelerinde Moğol akınlarına karşı duramayan bazı emirleri görevden alarak yerlerine yenilerini atadı.²⁰⁰ Böylelikle Moğollar'a karşı sınır bölgelerinde sağlam bir savunma duvarı oluşturuldu. Bu sayede Moğol güçleri 10 yıl kadar Hindistan'a akın yapmaya cesaret edemedi. Bunun başka bir sebebi de Giyükh Han'ın vefatı ile Moğolların liderlik konusunda yaşadıkları iç karışıklıklardı. Balaban ise savunma konusunda aldığı tedbirlerle Moğol tehlikesini bertaraf edince devlet yönetiminde daha itibarlı hale geldi ve etkinliği arttı. Sultan Nasıreddin Mahmud tarafından 1249 yılında Naiplik makamına yükseltildi.²⁰¹ Naip olunca, kuzeni Şir Han'ı Multan'a mukti²⁰² olarak atadı ve onu Han-ı Muazzam unvanıyla Moğol saldırılarına karşı önlemler alması için Gazne, Kabil, Kandahar, Belh ve Herat'ta yetkili kıldı.²⁰³ Şir Han'ın Multan üzerine ilk icraatı ise kendisinden önce Multan emiri olan Keşlü Han döneminde (1249) Hasan Karluk tarafından işgal edilen şehri geri almak oldu.²⁰⁴ Ardından buraya kendi emirlerinden Melik Kurezi mukti olarak görevlendirip kendisi Gazne'ye yöneldi ve buradaki Moğol güçlerini bölgeden uzaklaştırarak şehri kontrolü altına aldı.²⁰⁵ Gazne gibi stratejik bir sınır bölgesinin kontrol altına alınması Delhi Türk Sultanlığı açısından önemi büyük olmakla birlikte bölgede Şir Han'ın nüfuzunun artması Balaban'ı endişeye sevk etti. Bu sebepten Multan valiliği, 1255 yılında Şir Han'dan alınarak Keşlü Han 1255'de tekrar buraya atanana²⁰⁶ kadar, Arslan Han'a verildi.²⁰⁷

Keşlü Han 1255 yılında Multan yönetimini devraldığı sırada Balaban, kendisine muhalif olan devlet ricalinin etkisi ile yönetimden uzaklaştırılarak yetkileri elinden alınmış durumdaydı. Keşlü Han bunu fırsat bilerek burada bağımsızlığını ilan etti.²⁰⁸

¹⁹⁹ Herevî, *a.g.e.*, s. 157-158.

²⁰⁰ Durak, *a.g.e.*, s. 84.

²⁰¹ Cüzcânî, *a.g.e.*, II, s. 820; Dasti, *a.g.e.*, s. 21.

²⁰² Sultanlığa bağlı vilayetleri yöneten valiye, İktâ sahibi olduğu için, "mukti" denir. Ancak "melik" kelimesi bu devirde daha çok kullanılmıştır. Bk., Bayur, *a.g.e.*, I, s. 341.

²⁰³ Cöhçe, *a.g.e.*, s. 319.

²⁰⁴ Tabakatı Nasırı, s. 792.

²⁰⁵ Firişte, *a.g.e.*, s. 239; Dasti, *a.g.e.*, s. 22.

²⁰⁶ Cüzcânî, *a.g.e.*, I, s. 487.

²⁰⁷ Habibullah, *a.g.e.*, s. 135; Dasti, *a.g.e.*, s. 22.

²⁰⁸ Hemedani, *a.g.e.*, s. 91.

Ardından Moğollarla pazarlık etmesi için torununu İran'a elçi olarak gönderdi.²⁰⁹ Multan ve diğer sınır bölgelerinin bir bakıma sahipsiz ve savunmasız oluşunu fırsat bilen Moğollar Salın Noyan komutasında bir birlikle 1257 yılında Multan'a hareket etti. Multan hakimi Keşlü Han Moğollarla işbirliği yaparak şehri onlara teslim etti.²¹⁰ Salın Noyan, Multan dahil olmak üzere Sütlec Irmağı'nın ötesindeki sınır bölgelerini yağmalayarak Gazne'ye geri döndü.²¹¹ Bu seferin nedeni, Delhi Sultanlığı'na karşı Keşlü Han'ın elini kuvvetlendirmek olabilir.²¹² Bunun yanında Moğolların bu karşılıksız olmayan yardımını Multan ve sınır bölgeleri için ağır sonuçlar doğurdu. Şehir büyük ölçüde tahrip edilerek harap duruma getirildi. Bir saray görevlisi Multan'daki bu durumu iletmek üzere Delhi'ye giderek bölgedeki durumu ayrıntılı şekilde anlattı.²¹³ Bölgedeki duruma müdahale etmenin Sultanlığı korumak adına hayati derecede önemli olduğunu iyi bilen Ulu Han Balaban, Sultan'ı Multan'ı işgalden kurtarmak üzere sefer yapmaya ikna ederek emrindeki bütün emirlerin katılımıyla Ocak 1258'de büyük bir ordu topladı.²¹⁴ Daha önceki örneklerden anlaşılacağı üzere, Delhi'deki gelişmelerden anında haberdar olan Moğollar, henüz Gıyâseddin Balaban komutasındaki ordu harekete geçmeden, Mart 1258'de Multan'ı tahliye etti. Keşlü Han'da hayatını korumak için Moğol kuvvetleri ile Horasan tarafına kaçtı.²¹⁵ Daha sonra Moğolların desteğiyle iki kez Multan'ı ele geçirmek için saldırıya geçti ise de bunda başarılı olamadı.²¹⁶

Moğol kuvvetlerinin ayrılmasından sonra Multan'a gelen Ulu Han Balaban şehirde savunma tedbirleri almaya koyuldu. Yıkılan kale surlarının onarılmasını ve harap durumdaki şehrin yeniden inşasını sağladı. Bu yıllarda Delhi Türk Sultanlığı ve Moğol Han'ı Hülagü arasında karşılıklı elçiler vasıtasıyla sulh görüşmeleri yapıldı.²¹⁷ 1266 yılında Delhi Türk Sultanı'nın ölümü neticesinde Ulu Han Balaban, Gıyaseddin unvanını alarak Delhi tahtına oturdu. En çok güvendiği ve değer verdiği oğlu Muhammed'i Uç ve Multan'a vali olarak atadı.²¹⁸ Muhammed ise aldığı görevi layıkıyla yerine getirerek sınır bölgelerinin işgalcilere karşı savunulması için çaba gösterdi.

²⁰⁹ Cüzcânî, I, s. 313.

²¹⁰ Ahmet, *a.g.e.*, s. 245; Mahajan, *a.g.e.*, s. 90-91; Cöhçe, *a.g.e.*, s. 339 vd.; Durak, *a.g.e.*, s. 86.

²¹¹ Cüzcânî, I, s. 169-170.

²¹² Cöhçe, *a.g.e.*, s. 138.

²¹³ İsemi, *a.g.e.*, s. 278.

²¹⁴ Cüzcânî, I, s. 494; Ahmet, *a.g.e.*, s. 246; Durak, *a.g.e.*, s.86.

²¹⁵ Barâni Ahmed, *a.g.e.*, s.77; Firişte, s.127; Cöhçe, *a.g.e.*, s.340.

²¹⁶ İsemi, *a.g.e.*, s. 153.

²¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bk., Durak, *a.g.e.*, s.86 vd.

²¹⁸ Barâni, *a.g.e.*, s. 76.

Babasının tavsiyelerine uyarak Moğolların saldırı için kullanabileceği yol güzergâhlarına askerî birlikler konuşlandırdı. Hem alınan askerî tedbirler hem de Moğolların Ortadoğu'daki akınlara ağırlık vermeleri sayesinde, her ne kadar Delhi Türk Sultanlığı açısından her şey yolunda gitmese de,²¹⁹ Multan şehri özelinde uzun bir müddet (1258-1285) barış ve huzur ortamı hüküm sürdü.

1285 yılında 30 bin askerden müteşekkil bir Moğol ordusu Tımar Han²²⁰ komutasında Multan'a doğru harekete geçti. Bunu haber alan Gıyaseddin Balaban'ın oğlu Multan valisi Muhammed, düşmanı Multan civarında karşıladı. İlk çarpışmada Moğolları ağır yenilgiye uğrattığını düşünen Muhammed Han az sayıda askeri ile ordusundan uzaklaştığı esnada pusuda bekleyen Moğol süvarileri tarafından tuzağa düşürüldü ve öldürüldü. Bu esnada tekrar hücumu geçen Tımar Han çok sayıda Delhi Sultanlığı askerini kılıçtan geçirdi. Bir kısmını da esir aldı.²²¹ Oğlunun ölüm haberini alan Gıyâseddin Balaban, Muhammed'in oğlu Keyhüsrev'i Multan'a vali olarak atadı ve kendisinden sonra da Sultan olması için vasi olarak işaret etti. Fakat 1287 yılı sonlarında o sırada 80 yaşında olan Sultan Gıyaseddin Balaban vefat edince merkezdeki emirler bu vasiyete uymayarak Balaban'ın diğer oğlu Buğra'dan olma torunu Keykubat'ı Delhi Türk Sultanı ilan etti.²²²

Sultan Keykubad, Keyhüsrev'i Delhi'ye davet etti. Melik Barânî²²³ Sultan'dan gizli olarak Keyhüsrev'i ortadan kaldırmak için bir plan yaptı. Genç Emir, Delhi'ye yaklaştığı sırada yolda pusu kuran askerler tarafından katledildi. Multan Emiri Keyhüsrev'in Delhi'ye gitmesini fırsat bilen Tımar Han buraya akın düzenledi. Fakat Keykubad'ın gönderdiği destek kuvvetlerinin de yardımıyla Multan bir kez daha işgalden kurtarıldı.²²⁴ Yine de şehir ve çevresi yağmalanmış olduğundan zaten

²¹⁹ Sultan Balaban bir taraftan Moğol tehdidine karşı tedbirler alırken diğer taraftan Bengal Valisi Tuğrul Han'ın isyanı karşısında Sultanlığın bölünmesinin önüne geçmekle uğraşmıştır. Bu sebeplerden Sultan Balaban, Hindistan içlerine akınlar düzenleyip Sultanlığının sınırlarını genişletme imkanı bulamamıştır. Bk., Mahajan, *a.g.e.*, s. 93; Durak, *a.g.e.*, s. 91.

²²⁰ Moğolların Afganistan'daki Herat valisidir.

²²¹ Barânî, *a.g.e.*, s. 122; Bayur, *a.g.e.*, C.I, s. 299.

²²² Bu sırada Multan'da olan Keyhüsrev bu oldu bittiyi kabul etmek istemedi ve Sultan olmak için Moğol Valisi Tımar Han'dan yardım talep etmeye Gazne'ye kadar gitti. Bk., *Tarihi Firişte*, s. 275. Fakat yardım bulamadığı gibi Sultanlığın içinde bulunduğu kaotik durumdan düşmanlarını haberdar etmiş oldu.

²²³ Melik Barânî'nin amacı, Delhi Türk Sultanlığı tahtının tek varisi olan Keyhüsrev'i ortadan kaldırdıktan sonra Sultan Keykubad'ı da devirip Sultan olmaktır.

²²⁴ Sultan Keykubad döneminde istilaların önüne geçilebilmesinin sebebi Gıyaseddin Balaban zamanında alınan tedbirler ve sınırda kurulan savunma hattıdır. Fakat halefleri onun kurduğu bu sete ve sınır ordugahlarına gereken önemi vermemişlerdir.

ekonomik zorluklarla baş etmek zorunda kalan bölge halkı, ekili tarım ürünlerinin de yakılması üzerine, daha da güç duruma düştü.²²⁵ Sultan Keykubad ise içki vb. kötü alışkanlıklarının sonucunda hastalanarak 1290 yılında vefat etti. Onun vefatından sonra Balaban sülalesinden tahta geçecek kimse kalmadığı için, ordunun desteğini alan Samana Valisi Celaledin Firuz Kalaç (1290-1296) Delhi Türk Sultanı oldu.²²⁶

Sultanlığın savunmasında Multan bölgesinin önemini iyi bilen Celaledin Firuz Kalaç buranın sorumluluğunu oğlu Erkli Han'a verdi. O da 1296 yılına kadar Moğol tehdidi karşısında başarıyla bölgesini savundu.²²⁷ 1296 yılında da Hülagü Han'ın torunu Abdullah Han komutasındaki 150 bin kişilik bir Moğol ordusu Multan yakınlarındaki Baram şehrinde karargâh kurdu. Çok geçmeden Multan'a giren Abdullah Han güçleri burada yağma faaliyetlerine girişmeden doğrudan daha kuzeydeki Sind nehrine yöneldi. Buradan asıl hedefin doğrudan Sultanlığın merkezi olan Delhi olduğu anlaşılmaktadır. Moğol ordusu Sunam bölgesine geldiğinde Sultan Celaledin Firuz güçlü bir orduyla düşman üzerine giderek zafer kazandı. Fakat Moğol güçlerinin toparlanmasından çekinerek Abdullah Han'ın sulh talebini kabul etti.

Sultan Alâeddin Muhammed Kalaç, Erkli Han'ın ölümünden sonra halihazırda orada vekildar olan bir kişiyi geçici olarak Multan'a mukti olarak atadı.²²⁸ Hemen ardından da devletin sınır güvenliğini yeniden tesis etmek amacıyla yeğeni Alp Han'ı aynı görevle buraya gönderdi.²²⁹ Daha sonra ise güvendiği komutanlardan oluşan bir danışma meclisi topladı. Bu mecliste alınan ortak karar ile de, Lahor ve Samana'nın idaresinden de sorumlu olmak üzere, Zafer Han Multan valiliğine getirildi.²³⁰

1299 yılına gelindiğinde Moğollar, Duva Han oğlu Kutluğ Hoca emrinde bulunan 200 bin kişilik bir kuvvetle Delhi üzerine sefere çıktı. Bu defa hedefleri sadece yağma yapmak değil, bölgede kalıcı olarak kalıp Hindistan'ı yönetmekti.²³¹ Pencap bölgesine gelen düşman kuvvetleri Multan'ı çok kısa sürede ele geçirdi. Bu durum karşısında bölge halkının büyük kısmı güvenlik endişesiyle Delhi'ye göç etti. Bu göçler

²²⁵ Dasti, *a.g.e.*, s. 25.

²²⁶ O devirde, Türkistan Türklerinin Hindistan'a gelme oranında büyük düşüş olduğundan orduda sayısal üstünlük Hindu-Kuş güneyinde yaşayan Kalaç Türklerindedir. Bk., Bayur, *a.g.e.*, s. 300.

²²⁷ Barâni, *a.g.e.*, s.140.

²²⁸ Qureshi, *a.g.e.*, s.59.

²²⁹ Hemedani, *a.g.e.*, s. 119; Dasti, *a.g.e.*, s. 27.

²³⁰ Barâni, *a.g.e.*, s. 161.

²³¹ Mahajan, *a.g.e.*, s. 113.

dolayısı ile de başkentte kargaşa ve kıtlık baş gösterdi. Merkez kuvvetleri ile birlikte düşmana hücum eden Multan Emiri Zafer Han, yenilgiye uğrayarak geri çekilen Moğol güçlerini takibi esnasında Alâeddin'in yardım göndermemesi sebebiyle birçok kayıp vererek 1300 yılında savaş meydanında düşman kuvvetlerince öldürüldü. Barânî'nin kaydettiğine göre cesareti ve başarılarıyla haklı bir üne kavuşan Zafer Han'ı kıskanan Sultan, elinde imkân olmasına rağmen yardım göndermeyerek onun ölümüne göz yummuştu.²³²

Sultan, Zafer Han'ın ölümüyle yöneticisiz kalan Multan'a, Alp Han'ı ve ardından da Taceddin Kafur'u mukti olarak atadı.²³³ Ancak her iki melik de Delhi'de konaklayıp bölgeyi pek de ehil olmayan vekilleri vasıtasıyla yönetmeye çalıştı. Bu yüzden Sultan Alâeddin, bölgeyi yerinden yönetmesi ve savunması için Gazi Melik Tuğluk'u Multan'a gönderdi.²³⁴ Tuğluk 1305-1306 yılında Kebek Han²³⁵ komutasındaki elli bin kişilik Moğol ordusunun hücumuna²³⁶ başarıyla karşı koydu. Savaş sonunda Kebek ve birçok Moğol askeri esir alınarak fillerin ayakları altında ezilmek üzere Delhi'ye gönderildi.²³⁷

Sultan Alâeddin Kalaç'ın 1316 tarihinde vefatı üzerine Delhi Türk Sultanlığı'nda taht mücadelesi başladı. Kasım 1320 yılına kadar kısa süreli yöneticilerden sonra Melik Gazi Tuğluk Sultan oldu ve Gıyaseddin Tuğluk (1320-1325) olarak anılmaya başlandı. Tahta geçince de sınır bölgelerinin savunmasına önem verdiği için çok güvendiği Keşlü Han'ı Multan ve Sind'e vali olarak atadı.²³⁸ Gıyaseddin Tuğluk döneminde Multan'a yapılan Moğol akını olmadı. Bu yüzden bu devirde Multan halkı sakin bir hayat yaşadı. Fakat savunma tedbirleri almaya ve burada güçlü askeri birlikler bulundurmaya devam edildi.

Gıyaseddin Tuğluk vefat edince Delhi tahtını oğlu Muhammed Tuğluk (1325-1351) devraldı. Muhammed b. Tuğluk, babasının güvenini kazanan ve yakın dostu olan Keşlü Han'ın Multan valiliğine devam etmesini uygun gördü. Fakat bu çalışmanın birinci bölümünde açıklandığı üzere birtakım yanlış anlaşılımlar ve kışkırtmalar

²³² Bayur, *a.g.e.*, s. 308

²³³ Barânî, *a.g.e.*, s. 261; İsemi, *a.g.e.*, s. 254.

²³⁴ Barânî, *a.g.e.*, s. 322-323.

²³⁵ Kebek Han, Duva Han'ın oğlu olup onun halefidir. Kısa süreliğine de olsa Moğolları Kağan olarak yönetti. Bk., Grousset, *a.g.e.*, s. 376-377.

²³⁶ Mahajan, *a.g.e.*, s. 114.

²³⁷ Grousset, *a.g.e.*, s. 378.

²³⁸ Hussain, *a.g.e.*, s. 51.

neticesinde 1328 yılında Keşlü Han Sultanla olan mücadelesinde yenildi ve yakalanıp idam edildi. Multan valiliği ise aslen Afgan olup sonradan Müslüman olan Kıvamülmülk'e verildi.²³⁹ Bu arada Delhi Türk Sultanlığı'nın içinde bulunduğu karmaşadan²⁴⁰ istifade etmek isteyen Çağatay Han'ı Tarmaşirin (1326-1334) Multan gibi önemli sınır bölgelerinin savunmasının ihmal edildiğini de görünce kuzeybatıdan Hindistan'a sefer düzenlemeye karar verdi.²⁴¹ Kaynaklarda bu olay hakkında detaylı bilgi bulunmamakla birlikte 1328 yılı sonlarında gerçekleşen bu seferin hedefinin doğrudan Sultanlığın merkezi olan Delhi'yi ele geçirmek olduğu açıktır. Çünkü Multan ve Lahor gibi önemli şehirler üzerinden geçen Tarmaşirin kısa sürede buraları yağmalamakla yetinmiş, burada kalıcı olmayı düşünmediği için Multan'a bir yönetici atamakla uğraşmamıştır.²⁴² Böylece Multan, ekonomik anlamda bu yağmadan etkilenmesine rağmen Delhi Sultanlığı'na bağlı bir eyalet olarak varlığını devam ettirdi. Ta ki, Moğolları yeniden tek bayrak altında toplayan Emir Timur, (1370-1405) oğlu Pir Muhammed'i 1397'de Multan üzerine sefere gönderene kadar. Aradan geçen 69 yıl zarfında Multan'a yapılan ciddi bir Moğol saldırısı olmadı.

Hızır Han²⁴³ Multan valisi olduğu sırada Afgan Lodi²⁴⁴ soyundan gelen Dipalpur Valisi Sarang Han'a karşı mücadeleyi kaybederek 1395 yılında Multan'daki hâkimiyetini kaybetti. Bu mücadelede Sultanlık merkezinden beklediği yardımı alamadığı için Emir Timur'u bölgenin fethi için teşvik ederek yardım talep etti. Emir Timur, Hindistan'ın fethi için kendisine dolaylı yoldan muhalif olarak kendisini bu fikirden vazgeçirmek isteyen beylerini ikna ederken dini sebepleri ileri sürmüştü.²⁴⁵ 1397 yılının Kasım ayında Pir Muhammed Cihangir, babası Emir Timur'un emriyle

²³⁹ Tarihi Mübarekşahi, s. 103.

²⁴⁰ Sultan Muhammed b. Tuğluk Delhi'de yaşanan karışıklık ve kıtlık neticesinde başkenti yeni kurulan Devletabad'a taşımaya karar verdi ve halkın büyük kısmını zorla buraya göç ettirdi. bk., Srivastava, a.g.e., s. 203; Bu durum zaten yönetimden hoşnutsuz olan halkın tepkisini çekti. Sultanlığın otoritesini kaybetmeye başlamasıyla değişik bölgelerdeki Hint nüfus artık bölgesel olarak isyanlara kalkışarak bağımsızlık arzusuna düştü.

²⁴¹ Mahajan, a.g.e., s. 171.

²⁴² Bu sefer sonucunda Tarmaşirin Delhi'yi ele geçiremedi fakat büyük ganimetlerle geri döndü. Ayrıntılı bilgi için bk., Durak, a.g.e., s. 109-110.

²⁴³ Afgan asıllı Seyyid'ler den olan Hızır Han'ın asıl adı Nasır el Mülk'tür. Kendisine Hızır Han adı Delhi tahtına çıkmasında ona destek verdiği için Muhammed Şah tarafından verilmiştir. 1389 yılından 1395 yılına kadar Türk devletine sadık olarak Multan'ı yönetmiştir.

²⁴⁴ 15. yüzyılın başında Afganlar arasında en ileri gelen ve Afganlaşmış Kalaç Türkleri olarak görülen halk. Bk., Bayur, a.g.e., s. 333.

²⁴⁵ Bayur, a.g.e., s. 332., Nitekim Emir Timur komutanlarına, Hindistan'daki Türk devletinin burada puta tapma işini engelleyemeyip şirke vesile olduğunu ve bütün Hindistan'da İslam dinini yaymak üzere sefer yapmanın lüzumunu anlatır.

İndus Nehrin'i geçerek Uç'a ulaştı.²⁴⁶ Burada mukti olan Ali Melik, Moğol kuşatmasına fazla karşı koyamadı ve teslim oldu. Pir Muhammed hemen Multan'a yöneldi. Bu sırada Multan hâkimi Sarang Han çoktan ordusunu savunma düzenine almıştı. Moğol ordusuna karşı güçlü bir orduyla karşı koymak istedi ise de komşu bölgelerden gelen destek birliklerinin saf değiştirmesi ve bir kısmının da kaçması sonucunda yenildi. Fakat altı ay kadar kalesine çekilerek burayı terk etmedi. Ancak çevresi kuşatılmış durumda olduğundan baş gösteren kıtlık neticesinde teslim olmak zorunda kaldı. Böylece Multan Moğol hâkimiyetine geçti.²⁴⁷

Moğolların Emir Timur önderliğinde Hindistan'a yaptıkları akınlar neticesinde Delhi Türk Sultanlığı 1398 yılında parçalandı. 1398'den itibaren Türk hâkimiyet sahasında olan Gucerat, Malva ve Varanasi yakınındaki Caunpur'da Hindular tarafından bağımsız sultanlıklar kuruldu. Batıda kalan büyük yerleşim yerlerinden Lahor, Multan ve Sind ise Timur soyundan gelenler ya da ona bağlı emirler tarafından idare edildi.²⁴⁸ Timur'un 1399'da bölgeden ayrılmasından iki sene sonra, işgal sırasında Gücerat ve Malva'ya sığınmış olan son Delhi Türk Sultanı Mahmut 1401'de Delhi'ye dönerek tahta otursa da Sultanlık, Seyyid Hanedanlığı yönetimi devralana kadar 16 yıl süre zarfında toparlanamadı. Seyyid Hanedanlığı'nın Afgan kökenli olması sebebiyle de Delhi Türk Sultanlığı'nın yıkılış tarihi olarak 1414 senesi esas alınır. Buna bağlı olarak Multan'a ise 1399 yılında Sarang Han'dan önce Multan Valisi olan Hızır Han tekrar vali olarak atandı.²⁴⁹ Hızır Han, 1414 yılına gelindiğinde ise Multan'da topladığı güçlerle Delhi Türk Sultanlığı'nın içinde bulunduğu kaotik durumdan faydalanıp Sultanlığı ele geçirecek ve Seyyid Hanedanlığı dönemini başlatacaktır. Hızır Han döneminde tam bağımsız ve güçlü bir yönetim kurulması için şartlar müsait olmadığından burada Emir Timur adına hutbe okutulup, para bastırılmış ve vasal devlet konumunda kalınmıştır. Sultanlığın sınırları ise Doab bölgesi ile sınırlı olmakla birlikte, Hızır Han kendisinden önceki Türk sultanların aksine Hindistan'a tamamen hükmetme gayesini gütmek bir yana Kuzey Hindistan'da dahi hak iddia etme kudretini bulamadı. Bu sırada tekrar Delhi Sultanlığı'na bağlanan Multan Hızır Han'dan sonra başa geçen torunu zamanında merkezî otoritenin zayıflamasıyla adeta sahipsiz kaldı ve buraya vali dahi atanmadı.

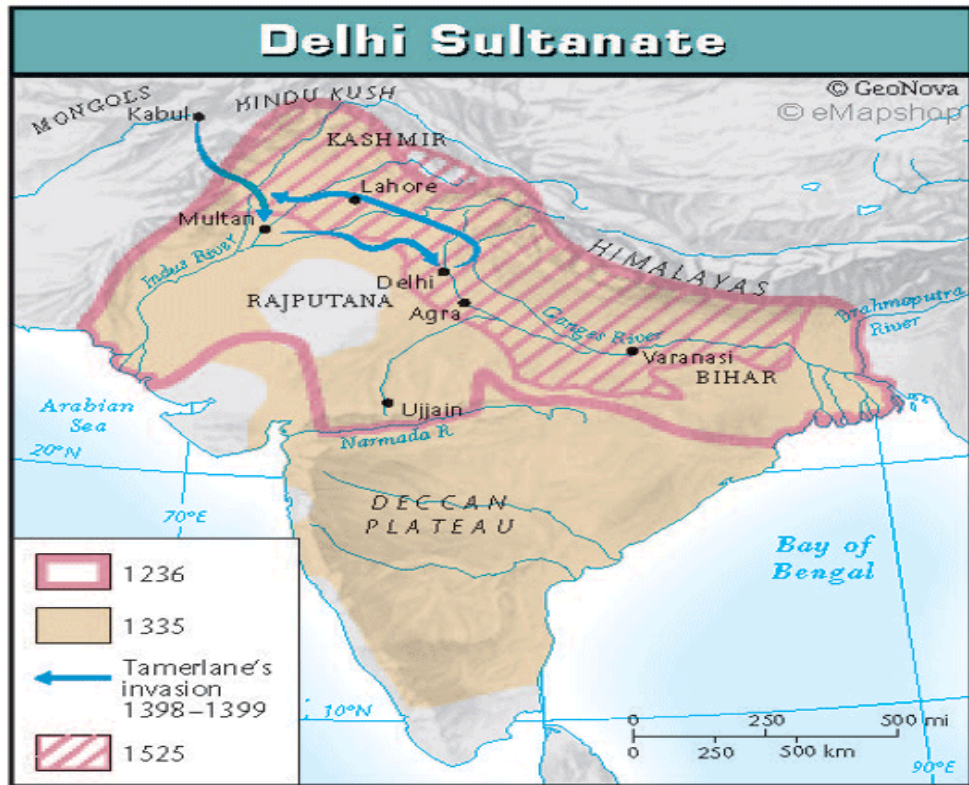
²⁴⁶ Hussain, *a.g.e.*, s. 224.

²⁴⁷ Yezîdî, *a.g.e.*, s. 58.

²⁴⁸ Herman Kulke-Dietmar Rothermund, *Hindistan Tarihi*, (Çev. Müfit Günay), Ankara 2001, s. 258.

²⁴⁹ Bayur, *a.g.e.*, s. 332.

Multan ileri gelenleri 1438 yılında ise bölgeyi yönetmesi için, burada dini önder olarak ün yapmış Şeyh Bahaüddin Zekeriya'nın türbecisi, Şeyh Yusuf Kureşî'yi seçti. Sonrasında Langah isimli bir Afgan oymağının beyi olan Sehre, Multan hâkimi Yusuf'a kızını vererek onunla akrabalık kurdu. Yusuf Kureşî'nin tecrübesizliğinden istifade ederek Multan'da yönetimi ele geçirdi ve onu da Delhi'ye sürgün ederek Kutbeddin unvanıyla sultan oldu. Delhi Sultanlığı yönetimini Seyyidlerden devralan ve yine Afgan soyundan Lodi hanedanına mensup Behlül Lodi Multan'ı Delhi'ye bağlamak üzere birkaç kez harekâta girişse de bunda başarılı olamadı. Multan Hindistan'da güçlü bir devlet kuran Babür Şah'ın emriyle 1528 yılında Sind Sultanı Şah Hüseyin Argun tarafından zapt edildi. Babür'den sonra başa geçen Hümayun Şah döneminde ise Hümayun'un Pencap'ta vali olan kardeşi Kamran'ın idaresine geçen Multan uzun zaman sonra tekrar Delhi Sultanlığı ile birleşmiş oldu.²⁵⁰

Resim 11: Emir Timur'un Multan ve Delhi üzerine yaptığı seferin güzergahı ve Delhi Türk Sultanlığı'nın sınırları²⁵¹

²⁵⁰ Bayur, *a.g.e.*, s. 410.

²⁵¹ <https://exampariksha.com/delhi-sultanate-history-study-material-notes/> (10.02.2016).

2.2. Multan'a Yapılan Moğol Akınlarının Etkileri

Delhi Türk Sultanlığı döneminde Hindistan'a yapılan Moğol akınlarının bütün bölgenin genelinde günümüze dek süren kalıcı etkileri oldu. Bu çalışmada incelenen dönem itibariyle Hindistan'a yapılan Moğol akınlarını sebep-sonuç ilişkisi içinde iki safhaya ayırmak gerekir. Bunlardan birincisi Hindistan topraklarının zenginliklerinden ganimet elde etmek amacıyla yapılan kısa süreli ve hızlı yağma seferleri, ikincisi de Hindistan'ı bütünüyle ele geçirip yönetme arzusu ile yapılan geniş kapsamlı harekâttır.

1222 senesinde Cengiz Han'a bağlı Moğol güçlerinin önünden kaçan Harzemşah Sultanı Celâleddin'i takip etmek maksadıyla başlayan seferler Hint topraklarındaki ganimetlerin zamanla asıl hedef durumuna gelmesiyle bir yağma hareketine döndü. Esasında Moğol güçleri buradan elde ettikleri hazinelerle ordularını finanse edip başka bölgelere düzenledikleri akınlar için kaynak yaratmış oldu. Cengiz Han'dan sonra İlhanlılar ve Çağataylılar zamanında Hindistan'a düzenlenen saldırıların temelinde de ganimet elde etme isteği hâkimdir. Zira Delhi Türk Sultanlığı'nın bu dönemlerde burada güçlü bir yönetimle etkin direnç göstermesi Moğolların vur-kaç taktiği ile ganimet elde edip hızlıca geri çekilmelerinde şüphesiz etkili oldu.

Ancak Delhi Türk Sultanlığı'nın idari zafiyete düştüğü yıllarda Moğollar Hindistan'a yerleşme fikrini benimsemeye başladı. Bu fırsatın ortaya çıktığı tarih ise 1299 yılından sonradır. Artık Moğol güçleri Çağataylılar yönetiminde Delhi Türk Sultanlığı'na bağlı topraklara tamamen yerleşme düşüncesi ile seferler yapmaya başladılarsa da kısa süreli başarılarla rağmen burada kalıcı olmayı sağlayamadılar. Sultanlığın Kalaç hanedanından gelen Celaleddin Firuz Şah devrinde gerçekleşen Çağataylı seferleri sonunda iki taraf arasında yapılan anlaşma ile hatırı sayılır bir Moğol topluluğu ele geçirdikleri yerlerde kalmayı başardı. Bu bölgenin adı o tarihten günümüze kadar Mugolpura olarak kalmıştır. Fakat başta olumsuz gibi görünen bu durum buraya yerleşen Moğolların İslamiyet'i kabul etmesiyle Türk idaresi bakımından bir kazanca dönüştü. Nitekim bu sayede uzun süre sonra Cengiz Han korkusuyla Türkistan topraklarından Hindistan'a göç eden Müslüman-Türk nüfus dışında, Sultanlığın kalabalık Hint nüfusu karşısında tutunmasına daha çok katkı sağlandı. Bundan başka hem Moğolların zaman zaman içine düştüğü kargaşa hem de Delhi Türk

Sultanları'nın özellikle Multan sınırlarından itibaren aldığı savunma tedbirleri sayesinde Sultanlık ayakta kalmayı başarırken Moğollar da 1397'de Emir Timur'un başlattığı seferlerin sonuna kadar Hindistan'ı ele geçirme gayesine ulaşamadı. Komutanlarının ve devlet adamlarının Emir Timur'un Hindistan'ı ele geçirme arzusuna ihtiyatlı davrandıklarını hatta onu bu amaçtan vazgeçirmek için çaba sarf ettiklerini tarihi kaynaklar doğrular. Buna karşın O, Hindistan'da hüküm süren Delhi Sultanlarının İslam dinini layıkıyla temsil edemediğini ve diğer dinlere mensup halka fazlaca tolerans göstererek puta tapma işine engel olmadıklarını ileri sürerek Hint seferine bir kutsallık atfetti. Fakat bu hareketinin sonuçlarına bakıldığında olayın bu amaca hizmet etmekten çok uzak olduğu görülmektedir. Nihayetinde Hindistan'da Müslüman bir devlet olan Delhi Türk Sultanlığı'na karşı savaşıldı ve onun parçalanmasına sebep olundu. Bunun yanında, Timur kendisinin iradesi dışında olduğunu iddia etse de²⁵², Moğol ordusu bölgede gereksiz yere birçok katliamlar gerçekleştirdi. Şehirleri harabeye çevirdi, sanat eserlerini tahrip etti, yağmaya uğramayan yer bırakmadı. Bu yüzden bölgede kıtlık, bulaşıcı hastalıklar baş gösterdi. Delhi Türk Sultanlığı'nın yıkılması ile de irili ufaklı pek çok Hint krallığı bağımsızlığını ilan etti. Bu yıkımdan sonra ise Emir Timur, daha önce ele geçirdiği bölgelerde de yaptığı gibi, buraları kendisine bağlılık sözü veren yöneticilere bırakarak beraberinde ganimetlerle ve dönemin ünlü bilim ve sanat adamları ile Semerkant'a döndü.

Multan bölgesinin bir uç şehri olarak işgalcilerin ilk hedeflerinden biri olmasından ötürü Hindistan ve Delhi Türk Sultanlığı tarihinde özel bir konumu vardır. Zira Multan'daki Türk hâkimiyetinin kaybedilmesi, Sultanlığın en önemli savunma kalesinden yoksun kalarak parçalanmasını hızlandırdı. Bunun yanında burası, sadece savunma amaçlı askeri bir kale olmasının dışında dini, ticari ve tarımsal faaliyetlerin çok yüksek seviyede yapıldığı bir merkez olması hasebiyle Sultanlığın ekonomik olarak can damarlarından biriydi. Bu yüzden Moğol saldırılarının mahiyetine göre Delhi Türk Sultanlığı'nın Multan üzerine uyguladığı askerî ve idarî politika da farklılıklar cereyan etti. Buraya merkezden yapılan yönetici ya da vali atamaları buna göre şekillendi. Delhi Sultanları çoğu kez kendilerine rakip olarak gördükleri hanedan üyelerini veya muhalif devlet adamlarının desteklediği taht namzetlerini merkezden uzaklaştırmak adına bunları Multan'ın idaresiyle memur etti. Multan, Moğollar tarafından yağmaya

²⁵² Yezidî, *a.g.e.*, s. 60.

uğradığında ise merkez kuvvetleri yardıma gidiyordu. Ancak çoğu zaman bu yardım ulaşmadan yağmacılar ganimetlerle bölgeden ayrılmış oluyordu. Fakat ilerleyen yıllarda yağma hareketleri kalıcı işgale dönüşüp Sultanlığın merkezi olan Delhi'yi tehdit etmeye başladığında sınır bölgelerinde güvenilir ve vasıflı komutanların güçlü bir askerî yapı ile bulunması gerektiği anlaşıldı. Bu sefer de ister istemez Multan'da güçlü bir orduyu elinde bulunduran yöneticinin Delhi tahtını ele geçirme olasılığı ortaya çıkıyordu ki bu durum çoğu defa yaşandı. Yine de buna rağmen Delhi savunmasının sınır bölgelerinde başlatılması ve düşman kuvvetlerinin merkeze ulaşmadan etkisiz hale getirilmesinin etkili yolu buydu. Bu durumda, bahsedilen her iki ihtimalde de Delhi Sultanlığı tahtına giden yolun Multan'dan geçtiğine şüphe yoktur. İlk çağlardan itibaren verimli toprakları, canlı ticari hayatı ve nüfus yoğunluğu ile varlığını devam ettiren Multan, Moğol saldırıları neticesinde eski cazibesini kaybetti. Tarım ve ticaret olumsuz etkilendi. Sultanlığın önemli bir tahıl ambarı olan bu bölgedeki ekili alanların ve tahıl depolarının neredeyse her yıl Moğollar tarafından yakılması sonucu kıtlık meydana geldi. Savaş bölgelerinde çokça rastlanacağı üzere bulaşıcı hastalıklar baş gösterdi. Güvenlik sorununun ortaya çıkması ticaret hayatının canlılığını kaybetmesine neden oldu. Pek çok mimari eser ve sanat eseri tahrip edildi; kütüphaneler yakıldı. Bunun sonucunda sosyal ve kültürel hayatta da gerileme yaşandı. Özellikle Hint nüfusa karşı uygulanan acımasız saldırı ve katliamlar Hintlilerin İslamiyet'e ve diğer halklara bakışını olumsuz etkileyerek bir nefret uyandırdı. Kalabalık Hint nüfusu karşısında kurulduğu tarihten yıkılmasına kadar zorluklarla boğuşan Delhi Türk Sultanlığı kuzeyden gelen Moğol akınlarına karşı mesai harcamak zorunda kaldığından Hindistan'ın güneyinde hâkimiyet sağlamaya fırsat bulamadı. Bütün bunlar yanında Multan gibi sınır eyaletlerinin sürekli savaş halinde olması ve sultanlığın merkezi olan Delhi'nin bölgedeki en güvenli yer olarak görülmesinden dolayı diğer yörelerden tacir, bilim adamı ve sanatkâr sınıfının Delhi'ye yerleşmesine, böylece buranın kısa bir süreliğine de olsa Bağdat gibi devrin en meşhur kentlerinin seviyesine çıkmasını sağladı.²⁵³

²⁵³ Barânî, *a.g.e.*, s. 300

3. BÖLÜM

İDARİ ve ASKERİ YAPI

3.1. İdâri Yapı

Delhi Türk Sultanlığı, idâri olarak merkez dışında kalan bölgelerde eyalet sistemini benimsedi. Bunda, hâkimiyet kurulan Hindistan topraklarının yüzölçümünün bir hayli fazla olmasının yanında buradaki insanların sınıfsal farklılıklarının ve kültürel hayatın çeşitliliği de etkili oldu. Şöyle ki, soy olarak Hintlilerin hepsi aynı ırktan kabul edilse de yaşadıkları coğrafyanın çeşitliliğine göre konuştukları dil, dini inanışlar, sosyal hayat birbirinden farklıydı ve Hindistan'da bağımsız olup Raca'lar tarafından yönetilen pek çok küçük ölçekli krallık mevcuttu. Günümüzde dahi bu farklar belirgin şekilde göze çarpmaktadır. Bunun yanında yönetici konumundaki Türk zümre ile yönetilen halk olan Hintliler arasında bariz bir nüfus farkı vardı. Bu yüzden de Türk Sultanların karşısına idari birçok mesele çıktı ve bu sorunlar neredeyse Sultanlığın her devrinde yapısal düzenlemelerin ve değişikliklerin lüzumuna yol açtı. Sultanlık topraklarındaki eyaletler ise iki kısma ayrıldı. Bunlar, merkezden atanan ve “mutki” adı verilen valilerce yönetilenler, diğeri ise fethedildikten sonra yerli racalarının idaresine verilip sadece haraç alınan eyaletlerdi.²⁵⁴ Merkezden atanan muktilerin nitelikleri ise devrin şartlarına bağlı olarak değişmekteydi. Sultan bu eyaletleri bazen hanedan üyelerine, ordu kumandanlarına veya devletin ileri gelenlerine iktâ olarak verirdi.²⁵⁵ Sürekli savaşlar ve fetihlerle Delhi Türk Sultanlığı'na bağlı eyaletlerin sayısı zamanla azalıp artsa da devletin ilk kurulduğu XIII. yüzyılda, kaynaklara göre 25 eyalet mevcuttu. Bunların isimleri; Delhi, Multan, Bedâun, Kuhrâm, Kol, Biyâne, Balâram, Uç, Dipalpur, Mirât, Sunâm, Palvâl, Taberhind, Bengal, Nagor, Çanderi, Karra-Mânikipûr, Eved, Bahreyç, Hansi, Sâmâne, Kannevc, Gvallyor, Bihâr ve Lahor idi.²⁵⁶ Söz konusu eyaletlerin yönetimi ve idari işlerin yürütülmesi için buralara vali, hâce, âmil, müşrif, serheng, şıkdâr, fevcdâr, emîr-i sade, kutvâl, muhtesib ve şihne gibi

²⁵⁴ Bayur, *a.g.e.*, s. 339.

²⁵⁵ Kortel, *a.g.e.*, s. 275.

²⁵⁶ Wink, *Al-Hind*, C. II, s. 217-264; Kortel, *a.g.e.*, s. 273.

görevlilerin atanmasının yanı sıra Hindu memurlar da köylerde vergi miktarının belirlenmesi ve toplanması ile görevlendirildi.²⁵⁷

3.1.1. Vali (Mukfî)

Delhi Türk Sultanlığı devrinde yazılmış kaynaklarda tarihçiler tarafından vali anlamında kullanılan "mukfî" terimi "melik" sözcüğünün eş anlamlısıdır.²⁵⁸ Fakat söz konusu kaynaklarda melik unvanı daha çok tercih edilmiştir. Valiler aynı zamanda kendilerine bağlı olan vilayet ordusunun komutanı olarak görev yapmaktaydı. Bir valinin görevleri arasında sınırları dâhilinde asayişini sağlamak, vergilerin toplanması dışında savaşlarda merkezi ordu saflarında hazır bulunmak veya sultan tarafından talep edildiği takdirde asker göndermek de vardır.²⁵⁹ Vali, ancak Sultanın emriyle atanır veya görevden alınabilirdi. Bununla birlikte Dîvân-ı Vezâret'in denetiminde olan valilerin Sultanın emri olmaksızın ordusuyla sefere çıkma yetkisi yoktu.²⁶⁰ Sadece sefer sırasında yapılması âdet olduğu üzere de, sultan tarafından izin verilmedikçe, vali, otağının kapısında bayrak açtıramaz ve davul çaldıramazdı.²⁶¹ Bunun yanında Delhi Türk Sultanlığı'nda vilayetler, Mahalli Hükümetler Bakanlığına, o devirdeki adıyla Divan-ı İnşâ'ya bağlı idi. Sultan ile valiler arasındaki yazışmaları ve valilerin isteklerini sultana ya da ilgili kurumlara bildirme sorumluluğunu yerine getirmekle görevli bu birimin başında Sahib-i Divan-ı İnşâ unvanı taşıyan bilgili ve yazısı iyi kişiler bulunurdu.²⁶²

Büyük bir eyalet olan Multan, her biri "Serkâr" adı verilen üç idari birime ayrılıyordu. Bunlar Multan şehri, Dipalpûr ve Bakkar'dı.²⁶³ Bu Serkârlar ise Pargana adı verilen seksen sekiz idari birime daha ayrılıp hepsi emir komuta zinciri ile Multan Valisi'ne bağlı olarak yönetilmekteydi.²⁶⁴

Daha önce, yine bir Türk melik olan Nasıreddin Kabaçe'nin kontrolünde olup 1228 yılında tam olarak hâkimiyet tesis edilen Multan'a, devletin kuzey batısında bir sınır eyaleti olması ve devletin merkezi olan Delhi'ye uzaklığından dolayı, yapılan vali atamalarında içinde bulunulan siyasi şartlara göre farklı politikalar takip edildiğini ifade

²⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bk., Kortel, *a.g.e.*, s. 277-287.

²⁵⁸ Bayur, *a.g.e.*, s. 339.

²⁵⁹ *A.g.e.*, s. 341.

²⁶⁰ Kortel, *a.g.e.*, s. 277.

²⁶¹ İbn Battûta, *a.g.e.*, C. I, s. 255 .

²⁶² Ahmet, *a.g.e.*, s. 323.

²⁶³ Sher Shah, *Qanûngo*, Calcutta 1921, s. 352.

²⁶⁴ Qureshi, *The Administration of the Mughol Empire*, Karachi 1966, s. 11.

edilmişti. Sınır bölgesi olması dolayısıyla saldırıların hedefi konumunda bulunan bölgeye atanan valilerin aynı zamanda iyi birer komutan olması gerekliydi ki böylece düşman unsurlarının daha sultanlığın merkezi Delhi'ye ulaşmadan etkisiz hale getirilebilmesi amaçlanıyordu. Fakat buradaki vali, güçlü bir orduya sahip olduğunda da çoğu defa taht namzedi olarak devleti zor durumda bırakmaktaydı. Bu yüzden sultanlar, örneğin Balaban devrinde olduğu gibi,²⁶⁵ buranın yönetimini çok güvendiği oğullarından birine vererek hem devlet idaresi için tecrübe kazanmasını hem de bölgeyi sadakitle idare etmesini bekledi ve onu da kendisinden sonra sultan olmak üzere vasi tayin etti.²⁶⁶ Bu açıdan bakıldığında Delhi Türk Sultanlığı tahtına giden yolun Multan valiliğinden geçtiğini söylemek yanlış olmaz. Nitekim bu çalışmanın birinci bölümünde anlatıldığı üzere çoğu defa, diğer eyalet yöneticilerine nazaran, Multan valileri devlet idaresine hakim olmayı gaye edinmiş ve ilk fırsat buldukları anda da bu amaç için harekete geçmişlerdi. 126 bin köye sahip²⁶⁷ bu sınır vilayetinde sultanlığın atadığı son vali olan Hızır Han'a kadar tespitlerimize göre otuzdan fazla yönetici değişikliği vuku buldu. Bunlardan büyük çoğunluğu devletin iradesi ile meydana gelirken hatırı sayılır defa da bunda isyanlar etkili oldu. Zaman zaman devletin içinde bulunduğu zafiyetten istifade eden meliklerden bazıları Multan'da valiliğini ilan edip olayı bir oldubittiye getirselers de ilk fırsatta bunlara merkez güçleri tarafından müdahale edildi ve otoritenin korunması amaçlandı. Örneğin 1236'da Firuz Şah sultan olunca onun devlet işleriyle yeterince ilgilenmemesini fırsat bilen Multan Valisi Kebir Han-ı Ayaz bağımsızlığını ilan etti. Firuz Şah'tan sonra Sultan Raziye döneminde isyancı melik sulh yoluyla Lahor'a vali olarak atandı. Fakat ilk fırsatta burada da isyan edip Multan valiliğinin kendisine verilmesini sağladı. Bu süreçte bir kaç kez de işgaller sonucu Multan bölgesinde yönetim kısa süreliğine Moğollara ve Afganlara geçti ise de onlar da burada güçlü Delhi Türk Sultanlığı ordusuna karşı koyamayarak bölgeyi terk etti. Multan valiliğine, bu çalışmada görüldüğü üzere genelde Türk soyundan kimseler yönetici olarak atandı. Bunun yanında Hindu asıllı Hızır Han gibi sonradan Müslüman olarak sultanın itimadını kazanan örneklerde vardır. Fakat manidardır ki o da Multan valiliğini

²⁶⁵ Sultan Balaban Multan'da Moğollar'a karşı başarılı olan Şir Han'ı kendisine rakip görerek öldürttü. Moğol saldırıları tekrar baş gösterince de, halk arasında Han Şahit adıyla bilinen, çok güvendiği oğlunu Multan Valisi olarak atadı ve veliaht tayin etti. Bk., Ahmet, *a.g.e.*, s. 257.

²⁶⁶ Kortel, *a.g.e.*, s. 190.

²⁶⁷ Muhammad Zaki, *Arab Accounts of India*, Delhi 2009, s. 14, Ayrıca bk. Umut Kansoy, "*Delhi Türk Sultanlığı'nda Ordu*", (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2018, s. 135.

kaybedince Emir Timur'dan yardım isteyerek onu Hindistan'ın fethine davet etti, neticede Delhi Türk Sultanlığı parçalandı. Esasen devlet kademelerinde bu devirde Hintlilerin görev alması yok denecek kadar azdı. Onlar genelde basit işlere memur edildi ya da mecburi durumlarda özellikle taşralardaki tecrübelerinden istifade yoluna başvuruldu.²⁶⁸

3.1.2. Hâce

Delhi Türk Sultanlığı'nda vilayetlerdeki gelir ve giderlerin tespitini kaydeden ve doğrudan Sultan tarafından göreve getirilen kişilere hâce²⁶⁹ adı verilirdi.²⁷⁰ Çoğunlukla kâtip sınıftan seçilen²⁷¹ hâce özenle hazırlayıp muhafaza ettiği hesap defterini belirli aralıklarla Divân-ı Vezârete rapor halinde sunardı.²⁷² Hâce doğrudan sultan tarafından atanırdı ve yalnızca vezire hesap verirdi. Bu yüzden vilayette neredeyse vali kadar otorite sahibiydi. Multan gibi büyük vilayetlerde ise, sahip olduğu yetkiler dolayısıyla, hâce, vezir olarak adlandırılırdı.²⁷³

²⁶⁸ Özellikle, Hint nüfusun çoğunlukta olduğu köylerde buraların ileri gelenlerinden vergilerin miktarının tespiti ve toplanması konularında istifade ediliyordu. Bk., Bayur, *a.g.e.* C. I, s. 345.

²⁶⁹ "Farsça'da hâce (çoğulu hâcegan). Türkçe'de hoca şeklinde söylenen kelimenin kökeni hakkında kesin bilgi yoktur. Kelime, Samaniler'den (819- 1005) itibaren İran' da kurulan muhtelif İslam devletlerinin teşkilatlarında tarihi bir terim olarak kullanılmaya başlamıştır. Mesela, Mesûdi Horasan'- da her reise hâce denildiğini kaydeder. Samaniler'de devletin önde gelen ricali, şehirlerdeki nüfuzlu şahıslar için bir unvan olarak geçen kelime özellikle Gazneliler devrinde resmi bir mahiyet kazanmış ve hükümdardan sonra gelen vezir bu unvanla (hace-i büzürg) anıldığı gibi diğer bazı resmi ricalin de unvanı olmuştur. Bu unvan, Gazneliler'le onların idari teşkilatını hemen hemen aynen benimseyen Selçuklular'da da kullanılmıştır. Selçuklular'ın, yine Gazneliler gibi devletin birinci adamı ve sultanın mutlak vekili olan vezire "hâce-i büzürg" dedikleri bilinmektedir. Mesela Nizamülmülk'e hâce-i büzürg veya sadece hâce diye hitap edilmekteydi. Nizamülmülk'ün Siyasetname adlı eserinde bürokrasi mensubu katipler hâce veya hâcegan olarak tasnif edilmekte olup sanayi ve ticaret erbabı ile (merd-i bazari) köy ayanından (dihkan) ayrılmaktadır. Burada hâcegana mensup kimselerin "hâce-i said, hâce-i reşid, hâce-i kamil" gibi lakaplarla anılmaları gerektiği üzerinde durulmakta, hâcegana ait takapiarın askeri rical tarafından kullanılmaması istenmektedir Harezmsahlar'da büyük ricalle vezirlere hâce denildiği gibi büyük vezir "hâce-i cihan" şeklinde anılmakta, İlhanlılar' da da yine hâce-i büzürg ve hâce unvanları kullanılmaktaydı. Timurlular'da, Karakoyunlu ve Akkoyunlular'da aynı anlamlarda geçen bu kelime, Safeviler devrinde eski önemini kaybetmekle beraber Hindistan ve Maverünnehir'de devam etmiştir." Bk., DİA, "Hâce", *TDVİA*, C. XVIII, İstanbul 1998, s. 186-187.

²⁷⁰ Barâni, *a.g.e.*, s. 428; Jackson, *a.g.e.*, s. 100; Kortel, *a.g.e.*, s. 280-281.

²⁷¹ Afif, Şemsî Sirac, *Tarih-i Firuzşahi*, Tahran 1385, *a.g.e.*, s. 465.

²⁷² Qureshi, *a.g.e.* s. 200-201.

²⁷³ Barâni, *a.g.e.*, s. 428.

3.1.3. Âmil

Vilayetlerde yaşayan halktan, devlet adına vergi tahsil etme görevini yerine getirenlere âmil²⁷⁴ adı verilirdi.²⁷⁵ Bunlar da, hâceler gibi yaptıkları icraatlarda doğrudan Divân-ı Vezarete rapor verirlerdi.²⁷⁶

3.1.4. Müşrif

Çiftçilerin ürettiği ürün üzerinden hesaplama yaparak devletin vergi olarak alması gereken miktarı hesap eden görevliye müşrif²⁷⁷ adı verilirdi.²⁷⁸

3.1.5. Serheng

Delhi Türk Sultanlığı'nda neredeyse nüfusun tamamını Hintlilerin oluşturduğu köylerde idari işlerin yoluna koyulması için her bir köyün ileri gelen kişileri muhatap alınır ve bu kişilere bir bakıma muhtarlık görevi verilirdi. Serhengin görevi ise bu şahıslara devletin emirlerini ileterek istenenlerin yerine getirilmesini sağlamaktı.²⁷⁹

²⁷⁴ Sözlükte, "bir iş yapan işçi, zanaatkar; mızrağın üst kısmı" gibi manalara gelmektedir. Bu kelime Kur'an ve Sünnet'te hem sözlük hem de terim anlamlarında kullanılmıştır. Âmil, Kur'an ı Kerim'de daha çok iyi veya kötü amel işleyenlerle ilgili olarak geçmekte (bk. Al-i İmran 136, 195. Hud 11 / 121; el Mü'minün 23 / 63), ayrıca zekat işlerinde çalışan memur anlamında zikredilmekte ve âmillerin zekattan pay alacakları belirtilmektedir. Müslüman Türk devletlerinde âmil kelimesi genel olarak mali işlerle ilgili memur anlamında kullanılmıştır. Fıkıh kaynaklarında âmil daha çok zekat memuru olarak ele alınmakta ve bununla ilgili bilgiler zekat bölümünde verilmektedir. Maverdi, zekat âmillerini geniş yetkili âmil ve sınırlı yetkili âmil olmak üzere ikiye ayırır. Geniş yetkili âmil zekatla ilgili her türlü muameleyi yapmaya ve çıkan ihtilafları kendi ichtihadına göre çözmeye yetkilidir. Sınırlı yetkili âmil ise sadece kendisine verilen yetki çerçevesinde görevini yürütmek, bir ihtilaf çıktığında kendi görüşünü değil devlet başkanının görüşünü uygulamak zorundadır. Yine zekat âmillerinden bir kısmının zekatı hem toplamak hem dağıtmakla, diğer kısmının ise sadece toplamakla görevli olduğu görülmektedir. Zekat âmilinin müslüman, tam ehliyetli, güvenilir (emin). zekat hükümlerine vakıf ve hür olması gerekmektedir." Bk., Mehmet Erkal, "Âmil", TDVİA, C.III, İstanbul 1991, s. 58.

²⁷⁵ İbn Battûta, II., s. 67; Afif, a.g.e., s. 138; Kortel, a.g.e., s. 282.

²⁷⁶ Afif, a.g.e., s. 403,460.

²⁷⁷ "Sözlükte "yükseğe çıkmak, yüksekte bakmak; kontrol etmek" anlamındaki işrâf masdarından türeyen müşrif kelimesi, devletin askerî ve adli alanları dışında her türlü malî işlerini ve hesaplarını kontrol eden denetçi ve müfettişleri ifade eder. Devletin aktif malî politikasının belirlenmesiyle korunması görevini üstlenen müşrifler malî muhasebe konusunda uzman kişiler arasından seçilir, malî muvazeneye tesir edecek herşeyi, her kararı kayıt ve kontrolden sorumlu tutulurdu. Gazneliler'de beş büyük divandan biri olan Divân-ı İşrâf, Vezâret Divanı'nın teftiş ve denetim işleriyle ilgili bölümü olup başında bizzat sultan tarafından görevlendirilen müşrif bulunur, ayrıca ona bağlı müşrifler olurdu. Ortaçağ'da atabegler tarafından kurulan hânedanlar da, Moğol-Türk devletlerinde ve Hindistan'da hüküm süren Türk devletlerinin teşkilâtlarında da Divân-ı İşrâf vardı." Bk., Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Müşrif", TDVİA, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 167-169.

²⁷⁸ Qureshi, a.g.e., s. 208-209; Kortel, a.g.e. s. 282-283.

²⁷⁹ Qureshi, a.g.e., s. 209.

3.1.6. Şıkdâr

Vilayetleri oluşturan yerleşim birimlerinde günümüzdeki jandarmanın görevini ifa ederek sorumluluk sahasında huzur ve güven ortamının korunmasından ve vergilerin tahsil edilmesinde doğabilecek sıkıntıları önlemeden sorumlu kişilere şıkdâr denirdi. Bu görevliler emrindeki askerî güç ile köylerde meydana gelen ufak çaplı isyanları bastırmakla da sorumlu idiler.²⁸⁰

3.1.7. Fevcdâr

Vilayetlerdeki hukukî kararların uygulanmasını sağlayan ve buna nezaret eden kolluk kuvvetlerinin başındaki kişiye fevcdâr adı verilirdi. Ayrıca bunlara, vilayetlerden sultanlığın merkezine ulaşan önemli güzergahlarda kurulan küçük kalelerin idaresi de verildi.²⁸¹

3.1.8. Emir-i Sâde

Taşrada her yüz köyün birleşmesiyle meydana gelip "sâde" denilen her bir bölgenin idari işlerinden sorumlu kişiye Emir-i Sâde adı verilirdi.²⁸²

3.1.9. Kutvâl

Vilayetlerde bulunan kalelerin korunmasından sorumlu birliklerin komutanı olan kutval, şehrin asayiş ve güvenliğinden de sorumlu idi.²⁸³ Anlaşılan bu görevliler kaleye ve şehre girmek isteyen kimselerin kontrolünü yapar, uygun bulmaz ise engeller, bunu da merkeze rapor ederdi. Devrin seyyahlarından İbn Battuta, seyahatnamesinde, Multan'a ulaştığında kendilerini karşılayan resmi görevlilerden birinin de kutval

²⁸⁰ Barânî, a.g.e., s. 479, 498; Kortel, a.g.e., s. 283.

²⁸¹ "Arapça "fevc" (bölük) kelimesiyle Farsça "dârdan" (sahip, malik) oluşun fevcdâr terimi "tabur veya bölük kumandanı" demektir. Delhi Sultanlığı döneminde yolları kontrol etmek için stratejik noktalarda kurulmuş kalelerde görev yapan kutvâller daha sonraları fevcdâr olarak adlandırılmıştır. Fakat kutvâl de şehirlerde güvenliği sağlayan bir memur olarak varlığını sürdürmüştür. Sivil işler ve genel yönetimin sorumluluğu "şıkdâr" adı verilen görevliye bırakılmışken fevcdârlar hukukun uygulanması ve düzenin sağlanması ile uğraşıyorlardı. Delhi sultanlarından III. Firüz Şah Tuğluk'un saltanatı devrinde (1351-1388) şıkdâr ve fevcdârlardan bahseden Barani bunların Duab'da eşkıyalık hareketlerini bastırmakla meşgul olduklarını belirtir." Bk., A. S. Bazmee Ansari, "Fevcdâr", TDVİA, C. XII, İstanbul 1995, s. 504.; Kortel, a.g.e., s. 284 .

²⁸² Kortel, a.g.e., s. 285.

²⁸³ A.g.e., s. 287.

olduğunu, onunda kendisine ziyaret maksadı, seyahat güzergahı hakkında detaylı sorular yönelterek bir taraftan da ihtiyaçlarını karşıladığını ifade eder.²⁸⁴

3.1.10. Muhtesib

İslam devletlerinde merkezde bulunan Hisbe Teşkilatının²⁸⁵ vilayetlerdeki temsilcilerine muhtesip denilirdi. Muhtesipler çarşı ve pazarlardaki alışveriş oranlarını kontrol ettikleri gibi halkın genel ahlak kurallarına uyup uymadıklarını teftiş ederler, gerekli gördükleri yerde suçluları cezalandırırlardı.²⁸⁶

3.1.11. Şihne

Şihnenin başlıca görevi emrindeki birlikler ile yerleşim yerlerini korumak ve asayişin temini idi. Genellikle gulâmlar arasından seçilen bu kişiler askeri vali mertebesinde idi.²⁸⁷

²⁸⁴ İbn Battûta, *a.g.e.*, II., s. 594.

²⁸⁵ Kimi zaman yargı kurumuna kimi zamanda günümüzdeki zabıtaya benzeyen bu teşkilatın başlıca görevi iktisadi teftiş olup halkın idarece yasaklanan davranışları yapıp yapmadığını ve esnafın ölçü, tartı, fiyatlandırmasını kontrol ederdi. bk., Subhi Sâlih, *İslam Kurumları*, (Çev. İbrahim Sarmış), İstanbul, 1999, s. 199-200.; "*Hint Alt Kitası. Hint- Pakistan alt kitasında klasik anlamda hisbe teşkilatı mevcut değildi ve bunun en önemli sebebi çoğunluğunu gayri müslimlerin oluşturduğu toplum yapısıydı. Şeriatı belli bir dereceye kadar uygulamaya çalışan Balaban, Firuz Şah Tuğluk, İskender Lodi ve Evrengzib dahil hiçbir hükümdar, ya Hindular'ın tepkisinden korktuğu veya siyasi düşüncesinden ötürü şeriatı eksiksiz biçimde uygulamaya teşebbüs etmedi. İslam ülkelerinde daha baştan itibaren her yerleşim merkezine hemen bir muhtesib ve kadı tayin edilmiştir Hindistan'da Balaban seleflerinin aksine iyi bir yönetim için çok önemli saydığı hisbe teşkilatını en küçük yerleşim birimlerine dahi götürmeyi ihmal etmedi. İttutmış'un da halkı kozmopolit bir nüfustan oluşan birkaç yüz hanelik Arnbal'a kadı tayin ettiği bilinmektedir. Delhi Sultanlığı Dönemi'nde muhtesible kadının işlevleri ve aralarındaki münasebetler İslam dünyasının merkez bölgelerinden farklı değildi. Sultanlar zaman zaman, muhtesibin yetkilerini aşan kötü adet ve bid'atlarla mücadele için bizzat müdahalelerde bulunmuşlardır. Mesela Flruz Şah Tuğluk dine aykırı saydığı birçok şeyi yasaklamıştı. Emir Hüsrev. Alâeddin Kalaç'ın özellikle piyasaya mal sürümünü ve yiyecek fiyatlarını kontrol altında tutan hisbe teşkilatından sitayişle bahseder. Alâeddin Kalaç, toplumun ahlakını bozan şeyleri ortadan kaldırmadıkça erdemli bir cemiyet oluşturmak için sadece hukuki yaptırımlar uygulamanın yeterli olmayacağına inanmış ve bu amaçla içki gibi kötü alışkanlıklarla mücadele etmişti. Barani, Sultan Gıyâseddin Tuğluk Şah'ın hisbeyi çok iyi uyguladığını belirtir Gıyâseddin Tuğluk Şah'ın oğlu Muhammed Tuğluk da sarayda ibadetlerin ihmal edilmesini hoş karşılamıyor ve bu yüzden sık sık cezai müeyyideler uyguluyordu. İhtisab konusunda çok hassas olan hükümdar, muhtesiblik görevini bazan kendisi yapar ve müslümanları dinin temel esaslarından imtihan ederdi. Onun zamanında muhtesib çok itibarlı bir memur konumuna yükselmişti. Bazı modern tarihçiler, Delhi Türk Sultanlığı devrinde hisbe için bir devlet politikasının bulunduğunu söylemenin teoride doğru olduğunu fakat uygulamada bunun her zaman gerçekleşmediğini ileri sürmektedir. Berani de müslümanlara verilen ceza ların bazan dini hükümlere aykırı düştüğünü kaydetmektedir. Emir aüsrev-i Dihlevi'nin, kendi zamanında faizin mevcut olduğunu ve taraflar arasında yazılı bir anlaşma yapıldığı takdirde kadının bunu tanımak zorunda kaldığını söylediği rivayet edilir. Fakat bunların münferit hadiseler olduğunu belirtmek gerekir." Bk., A.S. Bazmee Ansari, "Hisbe", *TDVİA*, C. XVIII, İstanbul 1998, s. 143.*

²⁸⁶ İbn Battûta, *a.g.e.*, C. I., s. 241; Kortel, *a.g.e.*, s. 288.

²⁸⁷ Afif, *a.g.e.*, s. 272 ; Kortel, *a.g.e.*, s. 289.

3.2. Askerî Yapı

Gulâm kökenli bir komutan olan Kutbeddin Aybeg tarafından 1206 yılında Hindistan topraklarında kurulan Delhi Türk Sultanlığı, temelleri kadim Türk devletlerine dayanan sistematik bir askerî teşkilata sahipti. Kalabalık Hint nüfusunu yönetip bu coğrafyadaki bazı Hindu Racialıklarını²⁸⁸ vergiye bağlamak, her dönem ortaya çıkan irili ufaklı isyanları bastırmak, Hindistan'da yeni topraklar fethetmenin yanı sıra neredeyse her sene kuzeyden gelen yağma ve işgal girişimlerine karşı koyabilmek savaşa her daim hazır bir orduyu gerekli kılıyordu. Nitekim bunun bilinci ile Türk Sultanlığı yöneticileri ilk yıllardan itibaren profesyonel bir ordu kurdu. Askerliği meslek olarak görüp sürekli bu işle meşgul olan kişiler liyakat gözetilerek yüksek mevkilere gelebiliyordu. Hatta Delhi Türk Sultanlığı'nda görüldüğü üzere köle pazarından satın alınan bir gulâmın ilerde bir gün sultan olması dahi mümkündü. Böylece bu Türk ordusu, ancak savaş zamanları birleşerek yekvücut olmaya çalışan, sayıca çok ama birlikte savaşma kabiliyetinden yoksun yerel Hindistan güçlerine karşı yapılan savaşlarda birçok kez üstünlük kurmayı başardı. Bunun yanında çoğu araştırmacının mutabık olduğu üzere, Türkleri Hint güçleri karşısında başarıya götüren faktör sadece askerî stratejiler ve teşkilatçılık değildi. Türklerdeki gaza ve cihad ruhu askerleri motive ettiği gibi Hindistan'ın zenginliklerine sahip olma isteği de sefere çıkanların şevkini arttırmaya fazlasıyla yetiyordu. Bunun tam tersi olarak Hinduların bu savaşlarda Türklerden ganimet elde etme şansı olmadığı gibi sosyal sınıf farklarından dolayı başlarındaki Hint soylularıyla onlara göre düşük tabakadan olan sıradan askerleri birleştirecek ve onların savaş alanında cansiperane mücadele etmesini sağlayacak ortak bir ülkü bulunmamaktaydı.²⁸⁹

Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi ondalık sisteme göre taksim ve komuta edilen orduda on asker bir ser leşkerin komutasına, on ser leşker bir emire, on emir bir meliğe, on melik ise bir hanın komutasına verilirdi. Böylece aynı zamanda başkomutan olan sultanın emrinde en az on han bulunurdu.²⁹⁰ Kaynaklardan anlaşıldığına göre Delhi Türk Sultanlığı ordusu iki ana kuvvetten müteşekkildi. Bunlar merkez kuvvetleri ve

²⁸⁸ Ortaçağda Hindistan topraklarının özellikle güney bölümünde küçük çaplı birçok krallık bulunmaktaydı ve bunlar Raca adı verilen krallar tarafından yönetilmekteydi. "Racialık" ise irsi temellere dayanıp asilzade ailelere mensubiyetle Hindistan'da günümüzde de varlığını devam ettirmektedir. Bunlar yönetimde söz sahibi olmamakla birlikte halk tarafından halen saygı duyulan zümrelerdir.

²⁸⁹ Kulke-Rothermund, *a.g.e.*, s.241-242.

²⁹⁰ Ahmet, *a.g.e.*, s. 322.

eyalet orduları idi. Doab, Samâne, Dipalpûr, Multan gibi önemli büyük vilayetler merkez kuvvetleri içinde yer alırken daha küçük olan Bedâun, Cavnpûr, Bihâr, Çanderi, Îrîc, Tirhut, Dhâr, Eved, Kannevc ise eyalet kuvvetleri arasında sayılıyordu.²⁹¹

Bununla birlikte uzunca bir dönem tehlike arz eden Moğol akınlarına karşı tedbir olarak en büyük ordu merkezle Sind ırmağı arasında bulunan ve sınırı savunan Multan karargahında bulunmaktaydı. Öyle ki Multan valiliği yapıp ordunun başında bulunan Gıyaseddin Tuğluk ve Celaleddin Kalaç daha sonra devletin başına sultan olmuşlardı.²⁹² Multan, askerî açıdan en güçlü dönemini ise Balaban zamanında yaşamış, bu devirde kurulan askerî disiplin ve büyük bir karargah sayesinde Moğol akınlarına başarı ile karşı konulmuştu. En büyük karargâh olması dolayısı ile belli bir dönem Multan valisi aynı zamanda sultanlık ordusunun başkâtibi olarak askerlerin maaş ödemesini ve bunun devlet kayıtlarına yazılmasını yapardı.²⁹³ Multan gibi eyaletlerde valiler kendi ordularını oluşturur ve giderlerini karşılardı. Askerlerin maaşları ise bazı dönemlerde iktâ sistemi dâhilinde toprak karşılığı bazı devirlerde de nakit para olarak ödenirdi. Eyalet ordusunun başında aynı zamanda eyaletin valisi olan kişi, o devirdeki adı ile mûktfî bulunurdu.²⁹⁴

Merkez ve eyalet ordularında gulâm sınıfının önemli bir yeri vardı. Askeri hiyerarşi içinde mühim görevlere gelen gulâmların sayısı azımsanmayacak derecede olup çoğu zaman devletin kaderini onlar tayin etmişti. Delhi Türk Sultanlarının tamamı gulâm kökenli idi. Fakat önemli bir husus olarak ifade etmeliyiz ki Sultan olmadan önce hepsi de efendileri tarafından azad edilmiş durumdaydı.²⁹⁵ Sarayda Sultan hizmetinde binlerce gulâm görev yaptığı gibi eyaletlerde askeri sınıfta valilerin en güvendiği unsur da bunlardan oluşuyordu.

Ordu, süvariler, yayalar ve fillerden oluşmaktaydı. Süvariler için at Horasan ve Türkistan bölgelerinden tedarik edilirdi. Buralardan getirilen atlar Multan'da bulunan büyük bir pazarda satışa sunulurdu. Bu ticareti yapanlardan at başına yedi dinar vergi alınırdı.²⁹⁶ Hindistan'ın her yerinden bu pazara akın edenler Multan ekonomisine büyük

²⁹¹ Affif, *a.g.e.*, s. 237-238; Kortel, *a.g.e.*, s.293.

²⁹² Bayur, *a.g.e.*, C.I, s. 350.

²⁹³ Ahmet, *a.g.e.*, s. 321.

²⁹⁴ Srivastava, *a.g.e.*, s. 139.

²⁹⁵ Ahmet, *a.g.e.*, s. 20.

²⁹⁶ Battûta, C.I, s. 471.

katkı sağladı. Bu bölgelerde Moğol tahakkümü artınca ise Sultan Balaban zamanında Sind ve Gucerat taraflarında at yetiştiriciliğine önem verildi.²⁹⁷ Bunda büyük ölçüde başarı da sağlandı.

Asker olmak için başvuru yapanlar başvuru yaptıkları sınıfa göre sınavlara tabi tutulurlar ve kabiliyetlerine göre birliklere kayıt edilirdi. Bahsi geçen dönemde makbul bir süvarinin iki adet atı olur, bunların bedelleri de devlet tarafından karşılanırdı. Savaştan kaçanlar için idam cezası bizzat Sultan tarafından verilirdi.²⁹⁸

Multan'da güçlü bir ordunun bulundurulması çoğu zaman Moğollar karşısında başarı kazanmak için zorunlu ise de bu durum Sultan olmak isteyen valilere büyük avantaj sağlamıştı. Örnek verecek olursak Hızır Han, Multan Valiliği sırasında elde ettiği itibar ve güç ile ilk fırsatta Delhi üzerine harekete geçti. Multan valiliği sonrası Sultan olan birçok devlet adamı bulunmaktaydı. Balaban'ın Sultan olmasında da Multan'da gösterdiği askerî başarıların ve burada kazandığı prestijin etkili olduğu aşikardır.

3.3. Adalet

Delhi Türk Sultanlığı'nda adalet teşkilatının başındaki en yetkili kişi sultan idi. Sultan hem adlî görevlilerin bizzat atamasını yapar hem de gerekli gördüğü durumlarda davalara bakıp nihai kararı verirdi.²⁹⁹ Sultandan sonra adalet teşkilatındaki en yetkili kişi Kadıul Kudat idi. Hâkimler hâkimi anlamına gelen bu unvanı taşıyan kişilerin eğitimli ve dindar olması beklenirdi. Davalar dinî kurallar çerçevesinde karara bağlanırdı. Buna göre en büyük ve tek geçerli hukukî yasa kaynağı din idi. Bunun yanında kadılar karar vermeye zorlandıkları ya da emin olamadıkları davalarda son kararı sultana bırakırlardı. Sultan ise bazı durumlarda şeyhlerin ve müftülerin danışmanlığından istifade yoluna giderdi. Müslümanların taraf olduğu her türlü davaya kadılar bakardı. Fakat özellikle taşralarda Hinduların kendi aralarındaki davalara yine onların kendi mahkemelerinde "Panchayat"lar bakar ve bunları karara bağlarlardı.³⁰⁰

Delhi Türk Sultanlığı kadılık müessesesine büyük önem vermiştir. Öyle ki yeni bir şehir ya da kasaba ele geçirildiğinde buraya ilk iş olarak bir kadı atanır ve bu kadılar

²⁹⁷ Bayur, *a.g.e.*, s. 350.

²⁹⁸ Ahmet, *a.g.e.*, s. 320.

²⁹⁹ Srivastava, *a.g.e.*, s. 141.

³⁰⁰ Ahmet, *a.g.e.*, s. 324-327.

valilere değil bizzat sultana karşı sorumlu olurdu. Görev yerinin değiştirilmesi veya başka bir bölgeye atanması ancak sultanın emriyle gerçekleşirdi. Ayrıca kadılar sadece adalet işleri ile ilgilenmez şehrin genel sorunları, asayiş ve çarşı pazarın teftişi ile de ilgilenirlerdi. Vakıf kurumlarının denetimi, cami ve medreselerin idaresi de yine kadıların sorumluluğundaydı. Vilayetlerde kadıların en büyük yardımcıları konumundaki memurlar ise Emîr-i Dâd adı verilen kişilerdi. Bunların görevi suçluların mahkemeye sevk ve cezaların infazının yerine getirilmesini sağlamaktı.³⁰¹

3.4. Haberleşme

Haberleşme işlerinin yerine getirilmesi Berîd Teşkilatının sorumluluğunda idi. Bu teşkilatın başında Berîd-i Memâlik bulunur, Naib-i Berîd-i Memâlik ise ona yardımcı olurdu.³⁰² Arapça posta anlamına gelen Berîd, ilk yıllarda daha çok istihbarat amaçlı kullanıldı. Multan gibi önemli sınır eyaletlerindeki en ufak hareketliliği, yöneticilerin halka karşı tutumlarını, dışarıdan ülkeye olabilecek saldırı hazırlıklarını, ülkeye gelen yabancılarla ilgili ayrıntılı malumatı doğru ve süratli bir şekilde sultana bildirmek hayati derecede önem arz ediyordu. Delhi Türk Sultanı Alâeddin Halaç zamanında ise daha düzenli hale getirilerek sorumlulukları genişletildi.³⁰³ Bu devirde Multan'ı da ziyaret eden seyyah İbn Battuta'nın naklettiğine göre Berîdler atlı ve yaya olmak üzere iki türde görevlerini yerine getirirdi. Atlı olanlara "ulak" denirdi. Atlı veya yaya görevliler yol güzergâhında kurulan çadırlarında hazır olarak beklerler, sultanlığa ulaştırılacak her türlü nesneyi birbirlerinden devralarak hiç beklemeden hareket ederek kendilerinden bir sonraki menzile ulaştırırlardı. Bazen suçluların merkeze nakli de yaya Berîdler vasıtasıyla gerçekleşirdi. Bunun yanında Hint ülkesinde yetişmeyip Horasan taraflarından getirilen türlü meyve ve kuruyemiş yine bu görevlilerce taşınırdı. Hindistan'a gelen her türlü misafire eşlik ederek onlar hakkında geniş bilgi edinen görevliler bu bilgileri Sultanlığa iletir ve bu kişilerin kabulüne dair teyit gelene kadar onları Multan'da ağırlarlardı.³⁰⁴

³⁰¹ Kortel, *a.g.e.*, s. 326-328.

³⁰² Ahmet, *a.g.e.*, s. 328.

³⁰³ Bayur, *a.g.e.*, s. 348; Ayrıca ayrıntılı bilgi için bk. Kortel, *a.g.e.*, s. 247-254.

³⁰⁴ Battûta, C.II, s. 584-585.

4. BÖLÜM

MULTAN'IN SOSYO-KÜLTÜREL ve İKTİSADÎ YAPISI (1206-1414)

4.1. Sosyal Hayat

Multan'ın sosyal ve kültürel yapısının çok çeşitli ve zengin olmasında etkili faktörlerin başında coğrafi konumu gelmektedir. İlk çağlardan itibaren ticaret yolları güzergâhında³⁰⁵ bulunan bu şehir güneyden Arapların kuzey ve kuzeybatıdan Türklerin ilgisini çekerken Hindistan'ın her yerinden hatırı sayılır ölçüde göç alarak benzeri nadir görülen bir kültür çeşitliliğine sahne oldu. Ticari faaliyetlerle birlikte Türkler, Araplar, Farslar ve Hindular arasında uzun zamandır var olan kültürel etkileşim 711 yılında Multan'da kurulan Arap hâkimiyeti ile farklı bir boyuta taşındı. Daha sonra ise Karmâtîlerin X. yüzyılda Multan'ı ele geçirerek burada Şia mezhebini yayma faaliyetleri Sünni Araplara büyük bir darbe indirirken bölgeyi misyoner faaliyetlerin merkezi konumuna getirdi.³⁰⁶ Fakat hem Sünniler hem de yerli halk olan Hindular Karmâtîlerin öğretilerinden rahatsızlık duydular. Multan'da bulunan Brahmanların meşhur Güneş Tapınağı'nın ve Araplar tarafından VIII. yüzyılda inşa edilen Camia camiinin Şiilerce saldırıya uğrayıp yıkılması büyük tepki çekti.³⁰⁷ Bahsedilen Güneş Tapınağı antik şehrin tam ortasında inşa edilmişti ve buraya yılın her döneminde yoğun ziyaretçi akını oluyordu.³⁰⁸

Bu durum Delhi Türk Sultanlığı döneminde de devam etti ve şehrin kalkınmasında ve sosyal hayatın canlılığının devam etmesinde başlıca rollerden birini oynadı. 1010 yılında Gazneli Mahmud'un seferi sonucu ele geçirilen Multan'da ki Şia etkisi tam olarak yok olmasa da zayıfladı ve üstünlük tekrar Sünni Müslümanlara geçti.³⁰⁹ Bu çalışmanın ilk bölümünde ifade edildiği gibi Gaznelilerden sonra bölge XII. yüzyılda Gurluların eline ve XIII. yüzyılda da Delhi Türk Sultanlığı hâkimiyetine geçti.

³⁰⁵ Kandahar, Sind ve oradan da Horasan'a ulaşan devrin en işlek ticaret yollarından biri üzerinde bulunan Multan bu sayede değişik kültürlerin buluşma noktası oldu. bk. Mesudi, *Murûc Ez-zeheb*, (Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2004), s. 58.

³⁰⁶ Abû-al Hasan Ali Mesûdî, *Murûj-ul-Zahab wa Maadin-ul-Jawâhar*, C. I, Beyrut, 1965, s. 189.

³⁰⁷ Sachau, *a.g.e.*, C. I, s.116.

³⁰⁸ Elliot-Dowson, *a.g.e.*, C. I, s. 52.

³⁰⁹ Bosworth, *a.g.e.*, s. 52; Dasti, *a.g.e.*, s. 6.

Resim 12: Güneş Tapınağı kalıntıları, Multan.³¹⁰

Bu devirlerde bölgedeki nüfus miktarı; yaşanan göçler, istila hareketleri, salgın hastalıklar neticesinde değişkenlik göstermesinin yanı sıra günümüzdekine benzer bir nüfus sayımı yapılmadığı da malumdur. Fakat dönemin kaynakları karşılaştırıldığında nüfus yapısı hakkında fikir yürütülebilir. Buna göre Multan bölgesinde; yerli halk olan Hintliler genellikle sayısı toplamda 120 bini bulan köy ve kasabalarda yaşarken, XIII. yüzyılda Türkler bölgede egemen olana kadar şehir merkezinde, VIII. ila XII. yüzyıl arasında, Arap nüfusun çoğunluğu oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Ortaçağda bütün Hindistan'da olduğu gibi Multan'da da Hintliler çeşitli kastlelara ayrılmış, birbirleriyle ırkî ve dini bağı zayıf kabileler halinde yaşamaktaydı. Hal böyle olunca da yönetilenler ve yönetenler arasında fikir birliği ve ortak vatan mefhumu gelişmedi. Rajput adı verilen askerî sınıf ancak savaş zamanları sıradan insanları askere alıyor fakat sınıf farkını bariz şekilde onlara hissettiriyordu. Bu bakımdan sıradan köylüler açısından yöneticinin kim olduğunun pek de önemi yoktu. Brahmanlar ve Rajputlar dışında kalan aşağı kasttan insanlar tapınaklara alınmıyor, savaşların yenilgiyle sonuçlanması anlaşıldığı anda kaleye alınmayıp savaş meydanında ölüme veya tutsaklığa terk ediliyorlar, hatta günlük hayatta hayvandan daha aşağı görülüyor, bu muameleden dolayı da yeni efendilerine kayıtsız şartsız itaat etmekte beis görmüyorlardı.³¹¹

³¹⁰ <https://www.sid-thewanderer.com/2017/11/sun-temple-multan-pakistan.html> (17.03.2017).

³¹¹ Ahmet, *a.g.e.*, s. 64-75.

Multan yerli halkı hakkında devrin kaynaklarında övgü dolu bilgiler bulunmaktadır. Günlük hayatlarında ahlakî değerleri yüksek olmakla birlikte alışverişlerinde dürüst, borçlarına sadık oldukları rivayet edilir. Borçlu yakını ölen kişinin onun borcunu ödemekte tereddüt etmediğinden ve nadiren bu gibi meseleleri mahkemeye taşıdıklarından bahsedilir.³¹²

Türkler, Araplar ve Hindular arasında dil, din, bilim, spor, müzik, güzel sanatlar, mimari ve kılık kıyafet alanlarında karşılıklı etkileşim ve anlayış hâkimdi. Müslüman âlimler, Hint felsefesine merak duyup öğrendiği gibi Hintliler de Müslümanların kimya ve coğrafya bilgisinden istifade ettiler. Multan halkının çoğunluğu Farsça, Sindçe ve Arapça konuşmaktaydı.³¹³ Delhi Türk Sultanlığı resmi dili de Farsça idi. Bununla birlikte bölgede Türkler marifetiyle Farsça, Sanskritçe, Türkçe ve Arapçanın karışımı ile "Ordu" ya da bugün ki adıyla "Urdu" dili denilen bir dil oluştu.³¹⁴ Kesin olarak ifade edilebilir ki Urdu dilinin ilk ortaya çıktığı ve geliştiği yer Sind vadisi ve özellikle Multan'dır.³¹⁵ Zamanla tüm Hindistan'a yayılıp gelişen Urduca, bazı yerlerde konuşulduğu bölgenin adı ile anılmakta olup, günümüzde Pakistan İslam Cumhuriyeti'nin resmi dilidir.

Multan'da Türk hâkimiyeti döneminde Türkler ve yerli halk arasındaki kültürel etkileşim spor dallarında da kendini gösterdi. Öyle ki Türk milli sporu olan çevgânın³¹⁶ yanında okçuluk, at yarışı, binicilik, av sporları halk arasında popüler hale geldi. Türkler de yerli halktan etkilenecek burada tanıdıkları satranç ve dama benzeri masa oyunlarına merak sarıp öğrendiler.³¹⁷

Yine bu dönemde Multan halkı, Müslüman bilim adamlarından ve onların eserlerinden faydalanma fırsatı buldu. Çeşitli İslam coğrafyalarından buraya göç eden ya da burada yetişen âlimler ortaya koydukları eserlerle bölgenin sosyo kültürel hayatında iz bıraktı. Genellikle Farsça ve Arapça kaleme aldıkları tasavvuf, fıkıh, şiir ve edebiyat alanında, birçoğu günümüze kadar ulaşamayan fakat yazıldığı devirde ilgi gören eserler meydana getirdiler.³¹⁸

³¹² Muqdisî, *a.g.e.*, s. 706.

³¹³ Dowson, *a.g.e.*, C. I., s. 35.

³¹⁴ Bayur, *a.g.e.*, s. 351.

³¹⁵ Rûbina Terîn, *Multan ki Edebi ve Tehzibi Zindagi min Suñiya-i İkrâm ka Hissa*, Multan 1989, s. 79-82.

³¹⁶ Farsça eğri değnek anlamındadır. Türklerin icat ettiği bu oyun İngilizler tarafından Hindistan'da öğrenilmiş ve birtakım değişikliklerle "polo" adı altında ülkelerine taşınmıştır.

³¹⁷ R.C. Majumdar- A.D. Pusalkar, *The History and Culture of The Indian People: The Delhi Sultanate*, Bombay 1960, s. 162.

³¹⁸ *A.g.e.*, s. 533.

Seyyid Yusuf, İbn Tâc adıyla tanınan Ebu Bekir İshak, Ayn el Mülk Multânî, Şeyh Azizullah ve Şeyh Abdullah Delhi Türk Sultanlığı döneminde dikkat çeken Multan'lı âlimlerdi.³¹⁹

Sosyo kültürel açıdan zengin ve nüfus yoğunluğu yüksek olan Multan'da Delhi Türk Sultanlığı'nın ilk yıllarından itibaren Türk idareciler tarafından eğitim faaliyetlerine büyük önem verildi. Devlet eliyle Multan'da birçok medrese kuruldu. Bu medreseler de eğitim gören öğrencilere burs bağlandı.³²⁰ Sultan İltutmuş zamanında Multan'da kurulan ve Medrese-i Firûze adı verilen okulda devrin ünlü alimi, *Tabakât-ı Nâsırî*'nin yazarı, Minhâj Cüzcânî uzun süre müdür olarak görev yaptı.³²¹ Bu medreselerin yanında Multan'da Hindular da kendi tapınaklarında kurdukları okullarda kendi inançları doğrultusunda öğrencilere eğitim vermeye devam etti. Medreselerde dini ilimlerin yanı sıra matematik, kimya, coğrafya, edebiyat gibi çeşitli alanlarla alakalı öğretim de veriliyordu.³²² Eğitim alanındaki bu gelişmeler neticesinde Multan dini, ticari ve askeri bir merkez olmanın yanında önemli bir eğitim, kültür ve bilim şehri konumuna da gelerek sadece Hindistan'ın diğer bölgelerinden değil aynı zamanda Türk İslam coğrafyalarından da hatırı sayılır şekilde göç alarak XIV. ve XV. yüzyılda ilgi odağı oldu.³²³

Multan bölgesinde sosyo kültürel hayatın değişim ve gelişiminde etkili olan başlıca faktörlerden bir diğeri de İslam dininin burada yayılmasıdır. Türkler ve Araplar vasıtasıyla, şimdiye kadar Hindu aktivitelerin merkezi olan bu bölge Delhi Türk Sultanlığı hâkimiyeti çağında tam olarak bir İslamî merkez konumuna getirildi. Böylece burada halkın giyim kuşamı, gelenek ve görenekleri, sanat ve edebiyat anlayışı da dâhil olmak üzere birçok alanda meydana gelen değişim ile birlikte etkisi ileriki yüzyıllarda neredeyse bütün Hindistan'a yayılacak yeni bir sosyo kültürel yapı meydana geldi. Bu yapının oluşmasında ve İslam dininin Hindistan coğrafyasında yayılmasında da şüphesiz Multan'da yetişen dervişlerin rolü büyüktür.³²⁴ Bu alimlerin en meşhuru Bahâeddin Zekeriya³²⁵ olup kendisi Sühreverdi silsilesinin kurucusu olarak kabul edilir. O, Multan'da kurmuş olduğu dergâh ve medrese vasıtasıyla hem irşat vazifesini yerine getirdi hem de burada yetiştirdiği dervişleri Hindistan'ın başka şehirlerine gitmeleri için teşvik ederek İslam dininin yayılmasına katkı sağladı. Medrese-i Bahai adı verilen ilim merkezinde dinî öğretilerin yanında felsefe ve güzel sanatlar

³¹⁹ Husain, *a.g.e.*, s. 340.

³²⁰ Syed Gillani, Hasan Manâzir, *Hindustân Musalmâno Kâ Nizâm-i Tâlim-u Tarbiât*, C. I, Delhi 1944, s. 14.

³²¹ Cüzcânî, *a.g.e.*, C.I, s.; Habîbullah, *a.g.e.*, s. 310.

³²² N. Law, *The Promotions of Learning in India*, London 1906, s. 161-162.

³²³ Şahîr Ahmad Ghorî, *İslami Hind Kai Nişf-i Awal Main Alaûm-i Aqliya Ka Riway*, Azamgarh 1963, Vol. 91, s. 207.

³²⁴ G.S Marshall Hodgson, *The Venture of Islam*, London 1974, s. 206.

³²⁵ Günümüzde Multan'daki devlet üniversitesi Bahâeddin Zekeriya Üniversitesi adıyla faaliyet yürütmektedir.

alanlarında da eğitim verildi. Burada, eğitim görüp İslam dünyasında adı duyulan, Irak'i Hemedânî ve Seyyid Hüseyin Heratî gibi bilim adamları yetişti.³²⁶ Kendisinden sonra oğlu Rükneddin Zekeriya Multan'da babası Bahâeddin Zekeriya'nın yolundan giderek bu faaliyetleri devam ettirdi. Şeyh Rükneddin, Multan halkı tarafından tıpkı babası gibi saygı gördü ve zaman zaman meydana gelen siyasi olaylarda Delhi Türk Sultanlığı ile Multan valileri arasında arabuluculuk görevi üstlendi.³²⁷

Resim 13: Bahâeddin Zekeriya'nın Multan'da bulunan türbesi.³²⁸

Bu isimler dışında Multan'da ilmi yönden kendilerini geliştirerek ün yapan ve her biri medrese kurarak öğrenci yetiştiren birçok alim bulunmaktaydı. Bu bilginlerden bazıları Şeyh Ferid Ganj, Şeyh Celaleddin Buharî, Sadreddin Raju Buharî, Seyyid Celaleddin Mahdum Cihan, Arif Multanî, Hüseyin Kahbûr, İsmail Multanî, Behmerd Multanî, Şeyh Musa ve Şeyh Hüsameddin Multanî idi.³²⁹ Bu isimler etraflarında çok sayıda takipçi toplayarak bölgede Sûfî geleneğin devamını sağladıkları gibi devrin şartlarına göre sosyal ve kültürel yönden eğitimli bir sınıf oluşturdular. Kurulan medrese ve dergâhlar her sınıftan insana açıktı ve buralarda zengin-fakir, siyah-beyaz ayrımı yapılmadan herkese eşit muamele yapılıyordu. Buralarda verilen İslamî öğretiler kast sisteminin ağırlığı altında ezilen yöre halkının da dikkatini cezptti.³³⁰ Bu sayede bölgede Müslüman nüfusu arttı.

³²⁶ Hamid b. Fazlullah Jamâlî, *Sâir-ul Arifin*, Lahor 1976, s. 164.

³²⁷ Khaliq Ahmad Nizâmî, *Some Espects of Religion and Politics in India: During The Thirteenth Century*, Aligarh 1961, s. 224.

³²⁸ <https://www.pakistantoday.com.pk/2018/04/18/world-bank-to-help-punjab-govt-promote-religious-cultural-tourism-report/> (17.12.2018).

³²⁹ Muhammed Ghaûsi Shatârî Mândwî, *Gulzâr-i Abrâr*, Lahor 1971, s. 54-63.

³³⁰ Nizâmî, *a.g.e.*, s. 303.

XIV. ve XV. yüzyıllarda da bölgede kurdukları medreseler veya dergâhlar vasıtasıyla faaliyet yürüten birçok âlim ve dini önder Multan'dan ayrılarak Hindistan'ın daha iç kesimlerine yerleşerek faaliyetlerine oralarda devam etti. Örneğin Mevlana Bahâeddin Multanî Delhi'ye giderek öğrenci yetiştirmeye burada devam etti. Yine, Multan'lı olup Alâeddin Kalaç devrinde Delhi'ye yerleşerek burada bir medrese kuran Mevlana Haceddin, bir başka hatırı sayılır âlimdi.³³¹ Bu göçlerin amacı değişik coğrafyalarda da İslam dinini yaymak olsa da gözden kaçırılmaması gereken nokta Multan bölgesine yapılan Moğol saldırıları neticesinde bölgede huzur ve güven ortamının bozulması ile XIV. yüzyıl sonlarında buradaki Türk hâkimiyetinin sona ermesidir. Bu zamana kadar Türk idarecilerin korumasında faaliyetlerine rahat bir şekilde devam eden İslami kurumlar ve medreseler bu imkânlarını tamamen olmasa da büyük oranda kaybetti.

Multan XV. yüzyıla kadar burada kurulan medreseler ve dergâhlar vasıtasıyla yalnızca tefsir, fıkıh ve tasavvuf alanlarında değil aynı zamanda felsefe ve mantık gibi alanlarda da bir eğitim ve kültür başkenti olma özelliğini korudu. Bu özelliğinden dolayı birçok bölgeden göç aldı. Multan'da yetişen alim ve bilginlerin buradaki yaşam şartlarının zorlaşması neticesinde Hindistan coğrafyasına yayılmaları sonucu İslamiyet daha çok alana nüfuz etti. Dolayısıyla Hindu ve Müslüman sınıf arasındaki kültür etkileşimi uzun yıllar devam ederek etkisini kalıcı hale getirdi. Delhi Türk Sultanlığı'nın yıkılmasından sonra Gazi Zahîrûddin Muhammed (Babür Şah) tarafından kurulacak olan Babürlüler Devletinin kültürel temelleri atılmış oldu.

4.2. Ekonomik Hayat

Multan'ın ekonomik hayatının canlı ve güçlü olmasına etki eden önemli faktörler bulunmaktaydı. Bunların başında, bölgenin ticaret yolları üzerinde olması ve verimli topraklara sahip olup uygun iklim koşulları sayesinde yılda birkaç kez çeşitli tarım ürünleri yetiştirilebilmesi gelmekteydi. Tarımsal ürünlerin çoğu buradaki zanaatkârlar tarafından atölyelerde işlenip yine burada kurulan büyük pazarlarda satışa sunuluyordu. Hindular ve Müslümanlar açısından dinî bir merkez olarak, bölge dışından büyük oranda göç alan Multan aynı zamanda Türk hâkimiyeti döneminde bir eğitim merkezi olarak cazibe kazandı. Ayrıca zengin maden yataklarına sahip bölge, altın ve değerli taşların çıkarılıp işlenmesiyle adını duyurdu. Delhi Türk Sultanları'nın uyguladığı düşük vergi politikası daha önceki devirlerde kast sistemi içinde ağır vergilere maruz kalan çiftçileri ve tüccarları rahatlattı.

³³¹ Mândwî, *a.g.e.*, s. 102.

4.2.1. Tarım

Multan eyaletinin tarıma uygun olmasının ana kaynağı buradan geçen Ravi ve Cenab nehirleriydi. Sulamada kullanılmasının yanında bu nehirlerin taşıdığı alüvyonlu toprak arazinin uzun dönem verimli kalmasını sağlıyordu. Bölgenin genelinde buğday ve pamuk olmak üzere yılda iki kez ürün ekilebiliyordu.³³² Tarlaların sulanması için kullanılan su bu nehirlerden çarklar sayesinde çekilerek açılan kuyulara aktarılıyordu. Muhammed Tuğluk zamanında tarımın yaygınlaşması adına sulama kuyuları yapmak isteyen çiftçilere devlet tarafından kredi dahi verildi.³³³ Sulama kuyuları yapısal olarak iki çeşitti. İlki gayet geniş olarak kazılıp taş duvarlarla çevresi örülen kuyu şekli diğeri ise bölgede daha yaygın olduğu üzere daha dar ve taş kullanılmadan, maddi imkânı kısıtlı olanlar tarafından inşa edilen, alelade yapılarıdır. Bu sistemin tarım arazilerini sulamada yetersiz kaldığını gören Türk idareciler, Türkistan taraflarından aşına oldukları sulama kanallarını burada da uygulamaya başladı. XIV. yüzyılda Sultan Gıyaseddin Tuğluk devrinde ilk defa büyük sulama kanalları yapılmaya başlandı. Yine bu devirde devlet arazileri ekim yapılması amacıyla çiftçilere verildi. Gıyaseddin Tuğluk'tan sonra başa geçen Sultan Firûz Şah'ın gayretleri ile sulama kanalları sistematik şekilde yaygınlaştırıldı.³³⁴ Bu şekilde daha çok arazinin kullanıma açılması ve eskiye göre daha fazla verim alınması neticesinde Multan halkının refah seviyesi arttı. Üretimin artması ile de buğday gibi tahılların fiyatları Firuz Şah döneminin ilk yıllarına göre neredeyse yarı yarıya düştü.³³⁵

4.2.2. Ticaret

Tarih boyunca insanların temel ihtiyaçlarını karşılama kaygısıyla ortaya çıkan ticari faaliyetler, ülkeler ve milletlerarası boyuta ulaştığında farklı toplumların birbirleriyle etkileşiminde aracı vazifesi görmeye başladı. Bu vesileyle değişik coğrafyalarda yaşayan toplumlar birbirlerini sosyo-kültürel, dini ve ekonomik yönlerden etkilemişlerdir. Bu karşılıklı etkileşime konumuzla alakalı olması bakımından en çarpıcı örnek; Arap tüccarların Sind ve Multan bölgesindeki ticari faaliyetleri ile birlikte bölge halklarının İslamiyet ve Müslümanlar hakkında fikir sahibi olmalarıdır. Aynı zamanda bu tacirlerin gittikleri bölgeler hakkında topladıkları istihbaratı kendi devletlerine iletmeleri neticesinde, düzenlenecek askerî seferlere zemin hazırlandı. Örneğin Güneybatı Hint kıyılarında yerleşmiş olan Arap tüccarların

³³² Battûta, *a.g.e.*, C.II., s. 602.

³³³ Baranî, *a.g.e.*, s. 484.

³³⁴ *A.g.e.*, s. 442.

³³⁵ Habîb İrfan, *The Cambridge Economic History of India*, C. V, Delhi 1984, s. 49.

Kahire'deki meslektaşları ile doğrudan iletişimde olmaları³³⁶ dolayısıyla Hindistan ilgi odağı haline geldi. Verimli toprakları, barındırdığı zenginlikleri ve insan kaynakları açısından dikkat çeken Hindistan bölgesinin bu seferlere maruz kalması kaçınılmazdı. VIII. yüzyılın başlarında Emevilerden Velid'in halifeliği ve Haccac'ın Irak ve Horasan valiliği sırasında, Haccac kendi damadı Muhammed İbn Kasım'ın komutasında gönderdiği ordu 711 yılında Hindistan'ın Sind bölgesine girdi, Sind devleti toplu ve başarılı bir karşı koymada bulunamayarak düştü. 713 yılında ise Multan şehri alındı ve oradan denize kadar olan yerler (Sind ülkesi) hilafet ülkesinin bir ili oldu. Fakat IX. yüzyıl sonlarında Abbasi Halifeliğinin zayıflamasıyla birlikte Sind bölgesinde hâkimiyet sahalarını genişletemeyen Araplar Sind ve Multan'a halifeye bağlı kalmak şartıyla özerklik vermek zorunda kaldı. Bu durum ise XI. yüzyılın başlarında Gazne sultanı Sebük Tegin oğlu Mahmut zamanına kadar sürdü.³³⁷ Gazneli Mahmut, babası Sebük Tegin'in Hindistan politikasına önem vererek bu ülkeye on altı büyük sefer düzenledi.³³⁸ Bu seferlerin Türk-İslam tarihindeki başlıca rolü, kuzey Hindistan fütuhatına yol açarak İslam dininin Pencap'da kuvvetli bir dayanak noktası elde etmesi ve daha sonraki Hindistan fetihlerine bu suretle sağlam bir zemin hazırlamış olmasıdır.³³⁹

1192 yılında Gurlu Sultanı Muizzeddin Muhammed, II. Tarain vuruşmasında Hindu ordusunu yendikten sonra en ünlü komutanlarından olan Aybeg'i Hindistan'da bırakarak kendisi Gazne'ye döndü. Aybeg bir yıl sonra Delhi'yi ele geçirdi. 1206'da Muhammed Guri'nin ölümünden sonra muhtemelen Kıpçaklara mensup bir Türk olan ve Türkistan'dan gelip bu hükümdarın yanında yetişen³⁴⁰ Kutbettin Aybeg Delhi'de bağımsızlığını ilan etti.³⁴¹ Delhi'nin Kutbettin Aybeg tarafından başkent yapılması Hindistan Türk Tarihi açısından fevkalade önem taşımaktadır. Bu kudretli kumandan cömertliği ve adaleti sayesinde yerli halkın saygısını kazandı ve onları da kendi emri altında topladı. Delhi, Bedaun, Ecmir havalisi başta olmak üzere İndus'dan Ganj'a, Himalayalardan Vindhya dağları eteklerine kadar kuzey Hindistan'ın orta kesimlerine Aybeg'in hakim olduğu görülmektedir.³⁴² Bu sultanın kısa süren saltanatından sonra, 1206 yılında kurduğu Delhi Türk Sultanlığı 1414 yılına kadar Türk sultanlar tarafından idare edildi. Delhi Türk Sultanları Hindistan'da başarılı ve kalıcı bir düzen kurmuşlardı. Bundaki başlıca amiller arasında adaletli ve dirayetli yönetim anlayışı ile

³³⁶ Kulke-Rothermund, *a.e.g.*, s. 186.

³³⁷ Bayur, *a.g.e.*, c. I, s. 93-94.

³³⁸ Bu seferler hakkında geniş bilgi için bk. Durak, *a.g.e.*, s.13-44; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989, s. 16-28.

³³⁹ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2000, s. 41.

³⁴⁰ Salim Cöhçe, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", *Türkler Anskiklopedisi.*, C. 8, s. 698.

³⁴¹ Bayur, *a.g.e.*, s. 269.

³⁴² Cöhçe, *a.g.e.md.*, s. 699.

Hindistan'ı doğrudan Hindistan içinden yönetmeleri gelmektedir.³⁴³ Geçmişte Hindistan'da Sind bölgesinin merkezi konumunda bulunan Multan, Delhi Türk Sultanlığı kurulduğu sırada Nasıreddin Kabaçe tarafından idare edilmekteydi. Fakat bölgenin Aybeg'in kontrolünde olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz; çünkü Aybeg ile iyi geçinen Kabaçe birkaç kez Delhi'ye giderek sadakatini göstermişti. Aybeg'in ölümünden sonra ise bağımsız hareket etmeye başladı ve Delhi Türk Sultanlığı topraklarına göz dikti. Ayrıca bu sırada Türkistan'da Moğolların yükselişi sonucu oradan kaçan birçok sanat ve zanaat erbabı Nasıreddin'in yanına sığındı. O da onların ihtiyaçlarını karşılayarak Multan'ı dönemin en ileri ticaret, ilim ve kültür merkezlerinden biri haline getirdi.³⁴⁴

Multan'ın coğrafi konumu şehrin ticari, kültürel, sosyal ve dinî yapısında hayati derecede rol oynadı. Bölge değişik yerlerden fazlasıyla göç aldı. Araplar ve Türkler vasıtasıyla, Müslüman dünyası ile Hindular arasında kültürel ilişkiler kuruldu. Böylece Multan kozmopolit bir şehir halini aldı.³⁴⁵ Bununla birlikte bu kalabalık ve stratejik şehir Güney Asya için doğal bir kale olarak yüzyıllar boyunca önemini korudu.³⁴⁶

Delhi Türk Sultanları, özellikle de İltutmuş stratejik konumu dolayısıyla Multan'a büyük önem verdi ve Moğol hâkimiyetine geçmesini engelledi.³⁴⁷ İltutmuş 1228 yılında Moğol saldırılarıyla sarsılan Multan'ı ele geçirdi. Böylece bu bölgeyi yabancı istilacılardan uzun yıllar korudu.³⁴⁸ Bir diğer Delhi Türk Sultanı olan Balaban zamanında da Moğollara karşı ihtiyatlı bir savunma politikası izlendiği görülmektedir. Multan'da karargâh kuran Balaban burada güçlü bir ordu bulundurmaya çabaladı ve bunu büyük ölçüde başardı. Gurlular'dan Türk Sultanlığı'nın sonuna kadar Multan'da kaotik bir ortam olduğu da iddia edilmektedir. Buna sebep olarak da Moğol akınları sırasında tarım alanlarının zarar görmesi ile birlikte endüstrinin sekteye uğraması gösterilir. Öyle ki bu Moğol akınları sırasında tarlalardaki ekinler Moğollar tarafından yakılmıştır.³⁴⁹

Fakat bütün bunlara rağmen Multan pazarları cazibe merkezi olmaya devam etti.³⁵⁰ Anlaşıyor ki Multan pazarlarının kalabalık olmasındaki etkenlerden biri bölgede bulunan Güneş Tanrısı Tapınağı'dır. Bu tapınak her yıl binlerce Brahman hacı tarafından ziyaret

³⁴³ Stanley Lane-Pool, *Medieval India (AD 712-1764)*, Lahor 1997, s. 59.

³⁴⁴ Cöhçe, *a.g.e.md*, s. 697.

³⁴⁵ Dasti, *a.g.e.*, s. 33.

³⁴⁶ Dasti, *a.g.e.*, s. 17.

³⁴⁷ Khan, *a.g.e.*, s. 55.

³⁴⁸ Dasti, *a.g.e.*, s. 19.

³⁴⁹ *A.g.e.*, s.27.

³⁵⁰ *A.g.e.*, s. 39.

ediliyordu.³⁵¹ Bu da uzun zaman boyunca bölgenin pazarlarına hareket getirdi. Bunun yanında burada Müslümanlar tarafından kurulan medreselerde dinî ve ilmî alanlarda eğitim ve öğretim almak isteyen çok sayıda insan Multan'a gelip yerleşmesi nüfus yoğunluğunu dolayısıyla tüketimi arttırdı. İhtiyacın karşılanması adına Buhara, Horasan Kandahar ve Orta Asya'nın değişik şehirlerinden buraya Hindistan'da az yetişen veya hiç olmayan meyve ve kuruyemiş gibi birçok ürün ithal edilmeye başlandı. Bu da ticaret hayatına olumlu etki etti. Tacir sınıfı daha da zenginleşti.³⁵²

Delhi Türk Sultanı Alâeddin Kalaç döneminde pazarlar sıkı bir kontrole tabi tutulmuştur. Fiyatlar günlük olarak sultana haber veriliyordu.³⁵³ Bunu yapan görevlilere Berid-i Mende adı verilmişti.³⁵⁴ Bunun yanında temel gıda ürünlerinde tavan fiyat uygulamasına geçildi. Bu uygulama Alâeddin'in halefi Kutbettin Mubarek Şah tarafından kaldırıldı ve böylece tüccarlar daha serbest davranmaya başladı.³⁵⁵ Multan, bölgesinde meşhur bir ticaret merkezi olarak biliniyordu. Baranî'nin bahsettiğine göre Hindistan ticareti "Multanî" adı verilen Multanlı Hindu tüccarların elindeydi. Bunlar Gıyaseddin Balaban ve Alâeddin Kalaç devrinde sultanlarla anlaşarak hazineden borç para alıp devlet tarafından desteklenmişlerdir. Alâeddin Halaci döneminde devlet hazinesinden borç verilen bu tüccarlar bunun karşılığında hem sultana elçilik yaptı hem de başka diyarlardan istihbarat getirdi.³⁵⁶ X. yüzyıldan itibaren Multan ve diğer Müslüman dünyası arasında aktif şekilde ticarete rol alan bu tüccarlar özellikle Multan ile Horasan, Buhara ve Semerkant arasındaki kervanları yürütmüşlerdir.³⁵⁷ *İbn Battuta seyahatnamesinin* Delhi Türk sultanı Balaban'ın hikayesinin anlatıldığı bölümde sultan Şemseddin Lelmiş'in kendine köle satın alması için bir taciri Semerkand, Buhara ve Tirmiz'e gönderdiğinden bahsedilir.³⁵⁸ Bu olay o dönemlerde yaygın olan ve gayet doğal karşılanan köle ticaretine bir örnek olması bakımından önemlidir. Ayrıca burada üzerinde düşünülmesi gereken bir diğer konu da bu ihtiyacın insan kaynağı bakımından zengin olan Hindistan'dan değil de dışarıdan giderilmeye çalışılmasıdır. Köle ticaretinin yanında diğer önemli bir ticari meta da at idi. At yetiştiriciliği Hindistan'da her

³⁵¹ Durrani, *a.g.e.*, s. 7.

³⁵² Mirza Muhammad Waheed, *The Life and Works of Amir Khusrau*, Lahor 1975, s. 46.

³⁵³ Kulke, *a.g.e.*, s. 251-252.

³⁵⁴ Kortel, *a.g.e.*, s. 249.

³⁵⁵ Jackson, *a.g.e.*, s. 250-251.

³⁵⁶ Dasti, *a.g.e.*, s. 39.

³⁵⁷ *A.g.e.*, s. 5.

³⁵⁸ İbn Battûta, *a.g.e.*, C. II, s. 625.

zaman sorun olmuştu. Bu da iyi savaş atlarının Türkistan, Arabistan veya İran'dan ithal edilmesi zorunluluğunu doğuruyordu.³⁵⁹

Delhi Türk Sultanlarının Hindistan'da kurduğu otorite sayesinde can ve mal güvenliğinin sağlanmasıyla birlikte ticaret canlanmış böylece tacirlerin nüfuzu bir hayli artmıştı. Öyle ki bu zengin sınıfa, ileri gelen devlet erkânı ve asilzadeler bir hayli borçlanmışlardı.³⁶⁰ Bunun yanında kurulan menzil teşkilatı vasıtasıyla tacirlerin bütün ihtiyaçları gideriliyordu. Hatta bu kuruluşlar öyle yaygınlaştı ki yolcuların yanlarına temel ihtiyaçlarını karşılamak için su ve yiyecek almalarına bile gerek kalmazdı.³⁶¹ Sultan Balaban zamanında ticaretin aksamaması için belli noktalara karakollar kuruldu. Bu suretle bir dönem yoldan geçen kervanları yağmalayan ve ormanlık arazide yaşayan Meo kabilesi üzerine sefer düzenlenerek bu tehdit bertaraf edildi. Ayrıca Gopalgir'e kale yaptırılmak suretiyle buradaki yağma girişimlerinin de önüne geçildi³⁶² Bunun yanı sıra Balaban "Dar'ul Emin " adını verdiği bir konak inşa ettirdi ve burada ticari anlaşmazlıkların sulh ile çözülmesi yoluna gidildi. Ayrıca Sultan buraya başvuran borçluların ve alacaklıların mağdur olmaması için hazineden ödeme emri de verdi.³⁶³

Multan'ın önemli bir ticaret merkezi olmasında burada yetiştirilen tarım ürünlerinin de etkisi büyüktü. Bu ürünler Hindistan'ın değişik bölgelerine satılıyordu. Bunun yanında mamul mallar Bengal ve Güney Hindistan'dan alınmıştır. Multan'da meşhur olan ve İndigo adı verilen, günümüzde de çivit mavisini olarak bilinen kimyasal boya ihraç edilen ürünlerden biriydi. Ayrıca kumaş üretiminde önemli yeri olan Multan'da farklı renklere boyanan kumaşlar meşhurdur. Deri işlemeciliği de bölgenin diğer gelir kaynaklarından biriydi.³⁶⁴ Multan aynı zamanda dokumacılık ve pamuk yetiştiriciliğinde öne çıkmış olup hemen hemen her köyde dokumacılık işiyle uğraşılıyordu. Tüccarlar Asya'dan Multan'a hammadde getirerek bunların halı ve kilim dokumacılığında kullanılmasını sağlıyorlardı. Bu mallar işlenmiş şekilde tekrar ihraç ediliyordu. Multan kilimleri sağlamlığı ve renkliliği ile ün salmıştı. Ayrıca sırlı çanak çömlek üretimi de burada bir hayli fazlaydı.³⁶⁵

³⁵⁹ Kulke, *a.g.e.*, s. 27.

³⁶⁰ Jackson, *a.g.e.*, s. 279.

³⁶¹ Kortel, *a.g.e.*, s. 252.

³⁶² Ahmet, *a.g.e.*, s. 254.

³⁶³ Battûta, *a.g.e.*, c.II, s. 624.

³⁶⁴ Dasti, *a.g.e.*, s. 14.

³⁶⁵ *A.g.e.*, s. 37.

Multan ticareti çoğunlukla nehir taşımacılığına dayalıydı ki bu nehirler sayesinde nakliye işleri kolaylıkla yapılabilirdi.³⁶⁶ Özellikle Lahor ve Multan arasında ticari taşımacılık bu nehirler vasıtasıyla sağlanıyordu.³⁶⁷ Multan içinden geçen ve taşımacılıkta kullanılan üç büyük nehir: Ravi, İndus ve Cenab'dır. Bu nehirler Türkler tarafından ilk devirlerde sadece savunma amaçlı kullanılıyordu. Sonraları nakliye işlerinde de nehir donanmalarından istifade yoluna gidildi. Aslında Hindu tüccarlar zaten yıllardır bu nehirleri ticari faaliyetleri için en önemli araç olarak kullanmaktaydı.

4.2.3. Vergi

Delhi Türk Sultanlığı döneminde "müşrif" denen görevliler çiftçilerin ürünlerine bakıp devletin ürün üzerindeki payını tespit ederdi. Bu görevlilerin tarafsız davranmasına ve iki tarafa da haksızlık yapmamasına dikkat edilirdi. Bununla birlikte eyalette huzuru ve güvenliği sağlayan, vergi toplanmasına yardımcı olan "şıkdar" isimli kimseler bulunurdu. Eyalet dışındaki yolların güvenliğini sağlayıp mahalli Racalardan vergi tahsil eden memurlara ise "fevcdâr" denirdi. Bunlar stratejik noktalardaki kalelerde ikamet ederlerdi. Doğrudan Sultan tarafından atanan ve gelirlerin tespiti, muhasebesi ile muhafazasından sorumlu olup genelde katip sınıfından gelen kimselere de "hâce" adı verilirdi.³⁶⁸

Delhi Türk Sultanlığı gelirleri beş ana kaynaktan sağlanmaktaydı. Bunlar haraç, öşür, cizye, zekât gelirleri ile savaş ganimetleridir. Devrin seyyahlarından İbn Battuta, Multan'a geldiğinde tüccarlardan dışarıdan getirdikleri at sürülerinin dörtte biri oranında haraç alındığı halde Sultan Muhammed Şah Tuğluk'un bu vergiyi kaldırarak Müslüman tacirlerden zekât, Müslüman olmayanlardan da öşür alınmasını emrettiğini nakleder.³⁶⁹ Bunların yanında maden ve define ya da servet vergisi, miras varlıkları ile gümrük gelirleri de bulunmaktaydı. Türk sultanlar zamanında yapılan vergi düzenlemeleri ile daha önce kast sistemi içerisinde ağır vergilere maruz kalan halk rahatlamıştı.³⁷⁰ Devletin kurucusu Kutbettin Aybek şer'i vergiler dışındaki vergileri kaldırarak buna katkı sağladı.³⁷¹ Yine daha sonraları başa geçen Sultan Alâeddin Kalaç devrinde arazilerin yeni gelir haritası çıkarılarak tüm kırsal sınıflar için ürünün yarısını alabileceği tek tip vergi tarhı uygulandığı görülür. Üstelik fakir halktan vergi

³⁶⁶ Durrani, *a.g.e.*, s. 1.

³⁶⁷ Dasti, *a.g.e.*, s. 14.

³⁶⁸ Kortel, *a.g.e.*, s. 281-283.

³⁶⁹ İbn Battûta, C. I., s. 470.

³⁷⁰ Srivastava, *a.g.e.*, s. 139.

³⁷¹ Ahmet, *a.g.e.*, s.318.

alınmaması emredilmişti.³⁷² Bu dönemde halkın çıkarlarını koruyan bir diğer kurum Divan-ı İşrâf idi. Görevi devletin mali işlerini kontrol etmek ve usulsüz vergi toplayan ya da rüşvet alan görevlileri tespit etmektir.³⁷³

³⁷² Kulke, *a.g.e.*, s. 249; Ayrıca bk. Jackson, *a.g.e.*, s. 242.

³⁷³ Kortel, *a.g.e.*, s. 245.

SONUÇ

İnsanlık tarihinin en kadim şehirlerinden biri olan Multan, geçmişten günümüze birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bilindiği üzere insanlığın en kadim uygarlıkları tatlı su havzalarında kurulmuştur. Multan da tıpkı Fırat-Dicle ve Seyhun-Ceyhun nehirlerinin suladığı verimli topraklarda; Cenab ile Ravi Nehri arasındaki münbit tarım havzasında kurulmuştur. Bu doğrultuda bulunduğu bölgeye de adını veren Multan şehri, çok kültürlü ve kozmopolit bir şehir olmanın yanı sıra önemli bir ibadet ve ticaret şehri de olmuştur. Delhi Türk Sultanlığı'nın da önemli şehirlerinden biri olan Multan, bu önemini söz konusu sultanlığın yıkılışından sonra da sürdürmüştü.

Yerli halkını Hinduların oluşturduğu kabul edilen Multan'ın da içinde bulunduğu bölge, tarihi süreç içerisinde Arilerin, Büyük İskender'in, Mısırlıların, Farslıların, Kuşanların hâkimiyetinde kalmakla birlikte VIII. yüzyılda Müslüman Araplar Sind Bölgesi'nde ve Multan'da hâkimiyet tesis etti. Buna karşın Multan'ın yaygın manada İslamlaşma süreci Gazneli Mahmut'un seferleriyle başladı. Önceleri Gur hükümdarlığına bağlı birer komutan olan Nasireddin Kabaçe 1206 tarihinde Multan'da bağımsızlığını ilan ederken, yine aynı tarihte Delhi'de Kutbettin Aybek de kendi bağımsız devletini kurmuştu. Her ne kadar Nasireddin Kabaçe, Multan'da bağımsızlığını ilan etse de Kutbettin Aybek'e sadakatini bildirmekten geri durmadı. Nasireddin Kabaçe kısa sürede hâkimiyet sahasını genişletse de onun ölümünden sonra 1228 tarihinde Multan tamamen Delhi Türk Sultanlığı'na bağlandı ve Sultan İltutmuş buraya merkezden vali tayin etti.

1398 yılına kadar Delhi Türk Sultanlığı'nın hâkimiyetinde kalan Multan, bir serhat şehri olması nedeniyle zaman zaman geçici olarak istila ve işgale uğramışsa da bahsedilen tarihten itibaren tamamen Moğol hâkimiyetine girdi. Multan'ın, Delhi Türk Sultanlığı'nın kuzeybatı sınırında yer alan stratejik bir noktada bulunması şehrin ve sultanlığın kaderinde belirleyici olacaktı. Zira Multan'ın olası işgali veya yağmalanması doğrudan sultanlığın merkezi olan Delhi'nin tehlikeye düşmesi demektir. Bu nedenle, söz konusu şehrin yönetimi, hanedan üyelerinden müstakbel sultan gözüyle bakılan güçlü ve tecrübeli komutanların idaresine bırakıldı. Yani Delhi Türk Sultanlığı'na hükümdar olabilmek için Multan Valisi olmak önemli bir adımdır. Nitekim Delhi Türk Sultanlarının neredeyse tamamının burada valilik yapması bu savımızın haklılığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, hanedan

üyelerinden veya ülke yönetiminde nüfuz sahibi olan devlet adamlarından bazıları, saltanatın selameti için tehdit olarak algılandığında yine Multan'a adeta bir sürgün niteliğinde vali olarak atanabilmekteydi.

Multan'ın Delhi Türk Sultanlığı açısından çok önemli bir şehir olması, onun yalnızca stratejik öneminden değil, aynı zamanda bir ticaret ve kültür merkezi olmasından da kaynaklanmaktaydı. Öyle ki, Delhi Türk Sultanlığı, bu şehirde hâkimiyet kurduktan sonra mevcut ticareti geliştirmek ve burayı tüccarlar açısından bir cazibe merkezi haline getirmek amacıyla karakollar kurarak ticaretin güvenli bir şekilde yapılmasını sağlamış ve tüccarın her türlü ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştı. Sultanların burada ticareti canlandırma teşebbüsleri sonuç verdi ve burası Türkistan-Hindistan ticaret yollarında önemli bir merkez haline geldi. Yoğun nüfusuyla önemli bir pazar da olan Multan, hammaddesi burada yetişen pamuklu giyeceklerin üretimi ve satışı için de önemli bir merkezdi. Ayrıca şehirde Çin'den ham olarak alınan ipek de ipekli dokumaya dönüştürülerek ülke dışına ihraç edilmekteydi. Multan'ı tüccarlar açısından cazip hale getiren en önemli hususlardan biri de burada bulunan ve Hindular açısından çok önemli bir ibadet merkezi olan Güneş Tapınağı'ydı. Zira bu tapınağı her yıl binlerce kişi ziyaret etmekteydi. Farklı etnik köken, kültür ve dini inanca sahip insanların yaşadığı Multan şehrini ticaret açısından cazip kılan hususlardan biri de Delhi Türk Sultanlarının uyguladığı hoşgörülü politikalarıydı. Zira burada herkes inancına göre ibadetini yapmakta serbestti. Türk Sultanların uyguladığı bu politika, çok katı kuralları olan ve alt sınıflarda bulunanların ezildiği kast sistemine mensup Hindular açısından İslamiyet'i cazip kılmakta ve Müslümanlığı gönüllü olarak kabul edenlerin sayısını artırmaktaydı.

Multan Müslümanlar açısından da bir dinî eğitim merkeziydi. Burada bulunan ve İslam ilimlerinin okutulduğu medreseler, ülke içinden ve dışından yoğun talep görmekteydi.

İki nehrin suladığı bir havzada olması bakımından verimli topraklara sahip olan Multan'da, tarımı canlandırmak için Delhi Türk Sultanları da birçok teşebbüste bulundu. Bunların dikkat çekenleri dönemine göre oldukça modern sayılabilecek bir sulama sisteminin kurulması ve bunun için kanal ve kuyuların inşa edilmesiydi. Ayrıca Muhammet Tuğluk Dönemi'nde yüksek maliyetli sulama projeleri için üreticiye kredi sağlanmış ve toprak işletim sistemi reforme edilmeye çalışılmış; Kudbettin Aybek, tarımsal vergileri düşürerek üretimi artırmaya gayret etmişti. Multan'da yetiştirilen pamuk ve buğday önemli tarımsal ürünler arasındaydı.

Yukarıda da vurgulandığı üzere gerek stratejik önemi ve gerekse tarım ve ticaret sayesinde birçok zenginliğe sahip bir Ortaçağ şehri olan Multan'ın yağma ve işgallere maruz kalması kaçınılmazdı. Hele ki hinterlandında Moğollar varsa. Multan'da Moğollar tarafından yapılan akınlar ve istila hareketleri iki kategoride değerlendirilebilir. Bunlardan ilki, önceleri Hindistan'ın ve dolayısıyla Multan'ın zenginliklerinin yağmalanması amacıyla düzenlenen ve kalıcı Moğol yönetimleriyle sonuçlanmayan yağma akınlarıydı. Bu yağma akınlarının Delhi Türk Sultanlığı'nın 1206'da kuruluşunun hemen akabinde başlamasının temel sebebi ise Cengiz Han'ın Moğolları tek bayrak altında toplayıp güçlü bir devlet kurmasının aynı tarihe denk düşmesiydi. Ayrıca Multan'ın ülkenin kuzeybatı sınırında yer alması Hindistan'a yapılacak herhangi bir yağma ve işgal harekâtında burayı öncelikli hedef haline getirmekteydi. Zira bu şehir Moğollar açısından Hindistan'a giriş kapısının anahtarı hüviyetindeydi. Bununla birlikte ilk dönem Moğol akınlarında Multan şehrinin ve bu şehrin yöneticilerinin güçlü bir direnç göstermesi, Sultanlığın uzun süre ayakta kalmasında kilit rol oynayacaktı. Moğol saldırılarının daha Multan'da durdurulması bir taraftan Delhi Türk Sultanlığı'na yeni fetihler yapma noktasında gereken imkân ve zamanı kazandırırken diğer taraftan Moğolların güneye ve Çine karşı gerçekleştirecekleri fetih harekâtlarına da set çekmişti.

Multan'ın Moğol yağma hareketlerine güçlü bir direnç göstermesinde şehrin oldukça korunaklı duvarlara sahip olması ve buranın önemli bir askerî üst konumunda bulunması etkili olmuştu. Ayrıca 1227 yılında, Moğol Hükümdarı Ogeday'ın şehre yaptığı saldırının püskürtülmesinde yerli halk olan Hinduların da savunmaya destek vermesinin payı vardı.

Moğolların Multan'a doğrudan düzenlediği seferlerin yanı sıra diğer memleketlere ve bilhassa Türkistan'a yaptığı seferlerin de Delhi Türk Sultanlığına ve dolayısıyla Multan'a tesiri olmuştu. Zira Harzemşah ülkesinin Moğollar tarafından istila edilmeye başlamasıyla buradan kaçmak zorunda kalan Türk nüfus ve ilim adamlarının önemli bir kısmının Multan'a yerleşmesi, hem buradaki Türk nüfusunun artmasına hem de İslamî kültürel hayatın canlanmasına katkı sağladı.

Multan, her ne kadar uzun süre Moğol yağmasına dirense de Karlukluların 1246'daki geçici işgali döneminde ve sonrasında şehir yağmadan kurtulamadı. Moğolların yağma harekâtları Emir Timur zamanına kadar aralıklarla devam etti. Nihayetinde XIII. yüzyılın sonunda Moğollar, Delhi Türk Sultanlığı'ndaki merkezî idarenin zayıflaması ve bilhassa Balaban'ın 1287'de ölümünden sonra akınlarını sıklaştırmaya başladı ve 1398'de Multan

Emir Timur'un ordusu tarafından işgal edildi. Multan'ın düşmesi, Moğol akınları karşısında Delhi Türk Sultanlığı'nı da savunmasız bıraktığı gibi, önemli bir ticaret şehrinin kaybedilmesi devletin ekonomisini de sarstı. Ayrıca tahıl yetiştiriciliğinde de ön plana çıkan Multan'ın kaybı, ülke genelinde kıtlıkların yaşanmasını da tetikledi. Multan'ın Moğollarca işgaliyle buradaki pek çok ilim ve din adamıyla sanatkârın Delhi'ye ve Hindistan'ın daha güvenli bölgelerine yerleşmesi İslamiyet'in diğer bölgelerde de yayılmasına vesile oldu.

Önemli bir Ortaçağ şehri olan Multan'ın Delhi Türk Sultanlığı Dönemi'nin ele alındığı bu çalışmada, şehrin tarihindeki bir dönem kronolojik ve tematik olarak verilmeye çalışıldı. Böylece şehrin tarihine ışık tutulup derli toplu bir çalışma ortaya konulmaya gayret edildi. Bu çalışmada Multan şehri, iktisadî veya idarî gibi bir ya da birkaç yönüyle değil, kaynakların elverdiği ölçüde her yönüyle ele alınmaya çalışıldı.

KAYNAKÇA

- AFİF, Şems-i Sirac, *Tarih-i Firuzşahi*, Tahran 1385.
- AHMED, Nizâmeddin, *Tabaka-tı Ekberi*, Calcutta 1931.
- AHMET, M. Aziz, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk Sultanlığı*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1975.
- ANSÂRÎ , A. S. Bazmee, "Fevcdâr", *TDVİA*, C. XII, İstanbul 1995, s. 504.
- , "Hisbe", *TDVİA*, C. XVIII, İstanbul 1998, s. 143.
- , "Cüzcânî", *TDVİA*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 98-99.
- AVCI, Casim, "Nizâmeddin Ahmed Herevî", *TDVİA*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 178-179.
- , "Mes'ûdî", *TDVİA*, C. XXIX, Ankara 2004, s. 353-355.
- AYKUT, Said, "Battûta", *TDVİA*, C. XIX, İstanbul 1999.
- BARÂNÎ, Ziyâeddin, *Tarih-i Firuzşahi*, Calcutta 1862.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi*, Ankara 1987.
- BEAL, Samuel, *Travels of Hiouen-Thsang: Chinese Accounts of India*, London 1958.
- BOSWORTH , *The Gaznavids; Their Empire In Afghanistan and Eastern İran (994-1040)*, Edinburg 1963.
- CÖHÇE, Salim, *Şemsi Melikleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 1986.
- , "Hindistan'da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar", *Türkler Ansiklopedisi*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.815-820.
- , "İlk Kadın Şairimiz Sultan Raziye'nin (1236-1240) Hayatı ve Şahsiyeti", *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, II/1, Malatya 2007, s.109-122.
- CUNNINGHAM, Alexander , *Archaeological Survey Of India* , Calcutta 1875.
- , *Ancient History of India*, Calcutta 1924.
- CÜZCÂNÎ, *Tabakât ı Nâsiri*, (Trc. H.G. Raverty), New Delhi 1970.
- DİA, "Hâce", *TDVİA*, C. XVIII, İstanbul 1998, s. 186-187.
- DURRANÎ , Ashiq Muhammad Khan, *History of Multan*, Lahor 1991
- , *Multan: Under The Afghans*, Multan 1981.

- DANİ, A.H., *A Short History Of India* , Karachi 1967.
- DASTİ, Humaira Faiz , *Multan: A Province Of The Mughal Empire (1525-1751)*, (Doktora Tezi). Karachi 1998.
- DURAK, Neslihan, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2000.
- EBU ABDULLAH MUHAMMED , İbn Battûta , *İbn Battûta Seyahatnamesi*, (Çev. Sait Aykut), İstanbul 2000.
- ELLIOT- DOWSON, *The History of India, As Told By Its Own Hitorians*, Lahor 1976.
- ELPHİNSTONE, Mountstuart, *The History Of India*, Delhi 1985.
- ERKAL, Mehmet, "Âmil", *TDVİA*, C.III, İstanbul 1991, s. 58.
- , "Âmil", *TDVİA*, C.III, İstanbul 1991, s. 58.
- ERTEM, Rekin, "Cinnah", *TDVİA*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 16-18.
- FİRİŞTE, M. Kasım, *İbretname*, Lahor 1977.
- GHORİ, Shabir Ahmad, *İslami Hind Kai Nişf-i Awal Main Alaûm-i Aqliya Ka Riway*, Azamgarh 1963.
- GİLLANİ, Syed, Hasan Manâzir, *Hindustân Musalmâno Kâ Nizâm-i Tâlim-u Tarbiât*, C. I, Delhi 1944.
- GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul 2014.
- HABİBULLAH, *Foundation of Muslim Rule in İndia*, Allahabad 1961.
- HEMEDANİ, Agha Husain, *The Frontier Policy of The Delhi Sultans*, İslamabad 1986.
- HEREVÎ , Muhammed bin Yakub, *Tarihnamei Herat*, (Ed. M.Z. Siddiki), Calcutta 1944.
- HİZMETLİ, Sabri, "Karmatîler", *TDVİA*, İstanbul 2001, C. XXIV, s. 510-514.
- HODGSON, G.S Marshall, *The Venture of İslam*, London 1974.
- HUSSAİN, Mahdi, *Tughluq Dynasty*, Calcutta 1963.
- İRFAN, Habîb ,*The Cambridge Economic History of India*, Delhi 1984.
- İSEMÎ, *Futûh-ul Selâtin*, (Çev. Agha Mahdi Husaîn), Bombay, 1967.
- JACKSON, Peter, *The Delhi Sultanate*, Cambridge Unv. 1999.
- JAMÂLÎ, Hamid b. Fazlullah, *Sâir-ul Arifîn*, Lahor 1976.

- KANSOY, Umut, "*Delhi Türk Sultanlığı'nda Ordu*", (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2018.
- KHAN, Ahmad Nabi, *Multan- History And Architecture* , İslamabad 1983.
- KIZIL, Hayreddin, "Mitra'dan "Mithras'ın Sırları"na Mitraizm'in Kuruluş Serüveni", *Ekev Akademi Dergisi*, S. 55 (Bahar 2013), s. 113-136.
- KONUĞU, Enver "Bâbür", *TDVİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 395-396.
- KORTEK, Haluk, *Delhi Türk Sultanlığında Teşkilat*, Ankara 2006.
- KULKE-DİETMAR, Herman, Rothermund, *Hindistan Tarihi* , (Çev. Müfit Günay), Ankara 2001.
- LAL , K.S., *History Of The Khaljis*, Allahabad 1950.
- LANE, Stanley, *Medieval India (AD 712-1764)*, Lahor 1997.
- LATİF, S.M. , *History Of India* , Delhi 1964.
- LAW, N., *The Promotions of Learning in India*, London 1906.
- MAHAJAN, V.D., *The Delhi Sultanate*, Delhi 1970.
- MAJUMDAR, R.C., A.D. Pusalkar, *The History and Culture of The Indian People: The Delhi Sultanate*; Bombay 1960.
- MÂNDWÎ, Muhammad Ghaûsi Shatârî, *Gulzâr-i Abrâr*, Lahor 1971.
- MERÇİL, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989.
- , *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2000.
- MESÛDÎ, Abû-al Hasan Ali, *Murûj-ul-Zahab wa Maadin-ul- Jawâhar*, I, Beyrut, 1965.
- , *Murûc Ez-zeheb*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul 2004.
- NİZÂMÎ, Khaliq Ahmad, *Some Espects of Religion and Politics in India: During The Thirteenth Century*, Aligarh 1961.
- ÖZCAN, Azmi , "Pencap", *TDVİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007, s. 224-225.
- , "Sind", *TDVİA*, C. XXXVII, İstanbul 2009, s. 242-244.
- , "Berenî", *TDVİA*, C. V, İstanbul 1995, s. 491.
- SACHAU , Edward C.I, *Al-Berûni's India*, London 1910.
- SHAH, Sher, *Qanûngo*, Calcutta 1921.
- SÂLİH, Subhi, İslam Kurumları, (Çev. İbrahim Sarmış), İstanbul, 1999.

- SALMAN, Hüseyin, "Karluk", *TDVİA*, C.XXIV, İstanbul 2001, s. 509.
- SİDDİQUI, İqtıdar Husain, "Gur", *TDVİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 207-211.
- SİHRİNDÎ, Yahya bn. Ahmad, *Tarih-i Mübarekşahi*, (Trc. Aftab Asghar), Lahor 1974.
- SİMİTH, V.A., *The Early History Of India*, Delhi 1964.
- SRİVASTAVA, A. L., *The Sultanate of Delhi*, Agra, 1959.
- TÜMER, Günay, "Birûni", *TDVİA*, C. VI, İstanbul 1992, s. 206-215.
- TERÎN, Rûbina, *Multan ki Edebi ve Tehzibi Zindagi min Sufiya-i İkrâm ka Hissa*, Multan 1989.
- TERZİ, Mustafa Zeki, "Gulâm", *TDVİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 178-180.
- UTBÎ, Abu Nasr Muhammed b. Abdülcebbâr, *Tarih-i Yeminî*, Delhi 1847.
- QURESHÎ, I.H., *The Administration Of The Sultanate Of Delhi*, Lahor 1942.
- , *The Administiration of the Mughol Empire*, Karachi 1966.
- WAHEED, Mirza Muhammad, *The Life and Works of Amir Khusrau*, Lahor 1975.
- YEZÎDÎ, Molla Şerifeddin Ali, *Zafernâme*, Calcutta 1888.
- ZAKÎ, Muhammad, *Arab Accounts of India*, Delhi 2009.

İnternet Kaynakları

- <https://www.pakistantoday.com.pk/2018/04/18/world-bank-to-help-punjab-govt-promote-religious-cultural-tourism-report> (17.12.2018).
- <https://www.sid-thewanderer.com/2017/11/sun-temple-multan-pakistan.html> (17.03.2017).
- <https://exampariksha.com/delhi-sultanate-history-study-material-notes> (10.02.2016).
- <https://www.aaj.tv/2017/07/the-hidden-facts-of-historical-gates-of-multan> (10.02.2016).
- <https://erenow.net/exams/indian-history/16.php> (10.02.2016).
- <https://selfstudyhistory.com/2014/12/24/2-medieval-india-establishment-and-territorial-consolidation-of-the-delhi-sultanat-1206-1236> (10.02.2016).
- <http://thespeakingarch.com/splendourofdelhi/?p=135> (10.02.2016).
- <https://www.thebetterindia.com/116257/razia-sultan-first-female-ruler-delhi> (10.02.2016).
- <http://www.zum.de/whkmla/histatlas/india/delhisulthist.gif> (11.02.2017).

<http://abhijithkanvas.blogspot.com/2015/04/delhi-sultanate-and-slave-dynasty-1206.html>.
(11.02.2017).

https://sites.ualberta.ca/~rnoor/tomb_qutb_aibak.html (10.02.2016).

<https://www.bzu.edu.pk/jhs/vol1-2/3.%20Suraj%20Kund%20Humkhayal%20Final.pdf>
(01.02.2018).

<http://www.aserpakistan.org/document/aser/map/Multan.pdf>. (01.02.2018).

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Mustafa TANRIVERDİ

Doğum Yılı ve Yeri : 10.02.1978 Niğde/BOR

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Niğde Ömer Halisdemir Üniv. Tarih Bölümü (1998-2002)

Yüksek Lisans Öğrenimi : Niğde Ömer Halisdemir Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yabancı Dili : İngilizce

Bilimsel Faaliyetleri :

1) Mustafa Tanrıverdi, *Hayatı ve Eserleriyle Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen*, (Yayınlanmamış YL Tezi), Niğde 2005.

2) Mustafa Tanrıverdi, "Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen", *Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen:Toplu Makaleler*, C. I, (Ed. Sinan Tarıfçı, K. Köksal Kaya), TTK Yayını, Ankara 2018, s. LXXIII-LXXXIV.

3) Mustafa Tanrıverdi, "Mehmet Altay Köymen", *Türk Yurdu*, S. 347, (Temmuz 2016), s.29-37.

4) Mustafa Tanrıverdi, "Anadolu'nun Türkleşmesi Sürecinde Danışmendlilerin İskan Politikası", *Danışmendliler Sempozyumu Bildirileri* (12-13 Kasım 2015), Tokat Valiliği Özel İdaresi Yayınevi, Tokat 2016, s.127-132.

5) Mustafa Tanrıverdi, Sempozyum Sekreteryası, *Tokat Sempozyumu Bildirileri* (01-03 Kasım 2012 Tokat), Tokat Valiliği Özel İdaresi Yayını, Tokat 2012.

6) Mustafa Tanrıverdi, Sempozyum Sekreteryası, *Danışmendliler Sempozyumu Bildirileri* (12-13 Kasım 2015), Tokat Valiliği Özel İdaresi Yayını, Tokat 2016.

7) Mustafa Tanrıverdi, Katılımcı, *II. Genel Türk Tarihi Çalıştayı*,(Malatya 28 Nisan 2018).

İş Deneyimi : Araştırma Görevlisi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniv.Tarih Bölümü (2010-....)

İletişim

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü .

E-Posta Adresi : mustafa.tanriverdi@gop.edu.tr